

พระราชบัญญัติ

และตราพระราชกฤษฎีกา

CD
6223
036
2493

เรื่อง

พระราชตัญจนกรและตราประจำตัวประจำตำแหน่ง

พระยาอนุนามราชชน

เรียบเรียง

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระศพ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

ณ พระเมรุท้องสนามหลวง

พุทธศักราช ๒๕๑๓

คำนำ

ในงานพระเมรุทองต้นามทอง พุทธศักราช ๒๔๘๓ สำนักพระ-
ราชวงแจ่งพระบัญชา พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนชัยนาทนเรนทร เมอ
ทรงดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ทรงมอบภาระการเลือก
และการพิมพ์หนังสือสำหรับพระราชทานแจกงานพระบรมศพและพระศพ
ทุกงานมาให้กรมศิลปากรจัดทำทุกเล่ม ๆ ถวาย กรมศิลปากรได้เลือก
เรื่องสำหรับพิมพ์ในงานพระบรมศพและพระศพแต่ในงานดงน คอ

๓. งานพระบรมศพ พระบาท สมเด็จพระ ปรมเทร มหาอนันท-
มหิตต พิมพ์เรื่องพระประวัติสมเด็จพระนเรศวรมหาราช พระนิพนธ์
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราวงรานภาพ

๒. งานพระศพสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนคร-
สวรรค์วรพินิต พิมพ์พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสตำนานะชาม
เฒ่าและพระราชกระแสเรื่องจัดการทหารมณฑลกรุงเทพฯ ในรัชกาล
ที่ ๕

๓. งานพระศพสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา
นริศรานุวัดติวงศ์ พิมพ์เรื่องพระราชตัญจนกรและตราประจำตัวประจำ
ตำแหน่ง ซึ่งพระยาอนุমানราชชน (ยง เสฐียรโกเศศ) เรียบเรียง

๔. งานพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าดวงสร้อยดอangk
พิมพ์ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๕ ภาคปกิณณกะ (ภาค ๓)

๕. งานพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประภาพรรณ-
พิไลย พิมพ์เรื่องตำราแบบธรรมเนียมในราชสำนักกรุงศรีอยุธยา กับ
พระวิจารณ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราวงรานภาพ

เรื่องทศพในสมคน คอเรื่องพระราชดญจกรและตราประจำ
 ตัวประจำตำแหน่ง ซึ่งพระยาอนุมานราชชนนเรียบเรียง เหตุเรียบเรียง
 เรื่องน มบจจยมาจากทพระยาอนุมานราชชนนเห็นตราโบราณคดีสโมสร
 มรูปเบนมงกรเด็นแกวดูเกามาก ไม่ทราบว่ามีกรรมความหมายเกยว
 ของอย่างไรกับเรื่อง โบราณคดีจึงได้ใช้เบนตราเครื่องหมายเช่นนั้น คิด
 ไม่เห็น จึงกราบทูลถามสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา
 นริศรานุวัดติวงศ์ ก็ทรงพระเมตตาตรัสเรื่องให้ทราบ ต่อมาเมื่อเห็นใน
 ราชพงษภณทศมพระตราต่าง ๆ ของห้องตงแต่ตั้งอยู่คหนึ่ง เห็นทเบน
 พระราชดญจกรของเก่ากม เกิดความสนใจอยากรู้ จึงขออนุญาต
 จำลองตราเหล่านั้นเบนลายประทับเข้ามาเก็บไว้ แล้วส่งถวายลายจำลอง
 ตรวดตราเหล่านั้นไปเบนคราว ๆ ตามแต่โอกาส เพื่อขอประทานตรัส
 อธิบาย กรมพระกรรณาตรัสเล่าประทานมาเบนคราว ๆ เมื่อทรงมีเวลาว่าง
 ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒ พระยาอนุมานราชชนนรวบรวมพระอธิบายตรัส
 เล่าเหล่านั้น ซึ่งกระจัดกระจายปนอยู่ในลายพระหัตถ์หลายฉบับ ทำเป็น
 บันทกชนแดงถวายเพื่อทอดพระเนตร ก็ทรงพระเมตตาแก้ไขททวงขอ
 ความในต่างแห่ง คงทำเป็นบันทกชนไว้ได้ไม่กี่หน้ากระตาศกรังงไป
 เพราะพระยาอนุมานราชชนนปลุกเวลาเพื่อรวบรวมทำให้แดงเสร็จไม่ได้
 จนเวลาล่วงเลยมานาน จึงจับต้นทำใหม่ แต่ความคิดเปลี่ยนไปจาก
 เดิม คอเรียบเรียงเบนเรื่องชนใหม่เบนหมวดหมุเท่าทจะรวบรวมได้ แล
 ถวายไปเพื่อทอดพระเนตร นับแต่ได้ถวายไปแล้ว ก็ไม่ใคร่ขอททวง
 อย่างไรจากเสด็จพระองค์ท่าน คงตรัสแต่เรื่องอื่น ๆ ตลอดมา พระยา
 อนุมานราชชนนก็ไม่กล้ากราบทูลเตือน เพราะทราบคอยู่ว่า เรื่องต่าง ๆ
 ททรงทว พระองค์ท่านไม่ได้ทรงทอดทงแม่แต่เรื่องเดียว หากแต่ยังไม่

เวลาว่างหรือเรื่องนพยงบกพร่องอยู่ก็ทรงรอไปก่อน กาดได้ดวงเดยมานานจนประชวรและสิ้นพระชนมตง พระยาอนมานราชชนกกระทกลงเรือพระราชตัญจนกรทได้เรียบเรียงไว้ ฉากาโตมโศกาสต์พมพเบนนหงส์อชนในงานพระราชทานเพลิงพระองค์ทาน กจะเหมาะด้วยประการทงปวงเพราะเบนนเรองทททรงต้นพระทยอยมมาก พระยาอนมานราชชนจงชอรองหม่อมเจ้ายาใจ จิตรพงค์ โอรสพระองค์ทาน ให้ช่วยตรวจดูในบรรดาตายพระหัตถ ว่าจะมีเรองพระราชตัญจนกรทคตางอยบ่างหรือไม่ หม่อมเจ้ายาใจจึงนำเอาเรองพระราชตัญจนกรท พระยาอนมานราชชน เรียบเรียงและถวายเป็นคณมาใหศ พรอมทงตายพระหัตถทททรงคอบชงทรงคางไวความจิงปรากฏว่า ได้ทรงคตเต็มขอความท พระยาอนมานราชชน เรียบเรียงไว้ชอยมากแห่ง และในร่างตายพระหัตถชงมขอความอน ๆ ชงถจนเบนนความรทาคามได้ ครส้อชบายให้ทราบอกทตายประการ แต่เมอรวยบยอคแถวครส้อวาทเรียบเรียงมานกคตอย แต่ยงไม่พอพระทย เพราะชาตการคณควาเรองยงมอยอกมากประการ และทรงเนะวชคณแถะเรียงความเสี้ยใหม่ให้เบนนไปตามถาตบนนควย ทงพนบวาเบนนพระกรณาคณถนเกดถ่า ๆ แถกช่าเสี้ยแถวเพราะเวตามเหถอชอยนอย จจะทการคณควาตามททรงเนะนำไวคองเมทนกน ทงพระยาอนมานราชชนกเสี้ยถาถงใจจจะทาคอ เพราะสิ้นพระองคทานชงเบนนทพงเสี้ยแถว ถาตคกไม่ทราบว่าจะไปถามใคร จงคคถงใจไม่รอใครงในขอความทเรียบเรียงไว้แถวเบนนแถคตคตแถกไซขอความตามททรงทกทวงแถะครส้อเพมเคมมาททานคอบเบนนถงเรองทคพมพอยูน แถกเม้หมตเรองทคตยว เพราะยงมพระราชตัญจนกรกระบวนจัน พระราชตัญจนกรเบคเคถต และพระราชตัญจนกรในพระบาทสมเด็จพระราชวงบวร ๆ ทไม่ได้นำเอามารวมไว้ด้วย เพราะ

คั้นควาไปยงได้ไม่ตลอด   แมจะนำเอาเท่าที่ไดมาแต่รวมไว้ด้วย
 ถาพระองค์ท่านทรงทราบด้วยพระญาณวิถิตูๆ ก็คงไม่โปรด เพราะเรื่อง
 ยงบกพร่องอยู่มากจึงงดเสีย   พระยาอนมานราชชนนชอนอมเกล้าฯ อัคร
 นาวาพกษาแรงที่ไคเรียบเรียงเรื่องนชนถวายแต่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
 เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์   เบนพดบรณการด้วยความซำบซง
 ในกตัญญูกตเวที

ขอพระราชกศ์ตททรงบำเพญเบณถงนบรมวงศ์ญาติตั้งคหกรรม
 จงถ้าเรจแต่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ   เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติ-
 วงศ์   ชงถนพระชนมถวงถบไป   ตามควรแก่คตด้วยในถมปรายภพ
 ทกประการ.

กรมศิลปากร

๑๐ เมษายน ๒๔๖๓

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

สารบัญ

๕ ๒
ความเบื้องต้น

๒
หน้า ๓

ภาค ๑ พระราชลัญจกรกลางองค์

๒

ก. พระราชลัญจกรทบนของเก่า

๒

๑. พระราชลัญจกรมหาโองการ

๓

๒. พระราชลัญจกรพระครูฑาต

๕

๓. พระราชลัญจกรหงส์พม่าน

๘

๔. พระราชลัญจกรไอยราพต

๓๒

ข. พระราชลัญจกรที่โปรดให้สร้างขึ้นใหม่

๓๔

๑. พระราชลัญจกรพระบรมราชโองการ

๓๕

๒. พระราชลัญจกรสยามโลกักราช

๒๓

๓. พระราชลัญจกรนามกรุง

๒๒

๔. พระราชลัญจกรจักรรถ

๒๓

๕. พระราชลัญจกรอุณาโตมในกัณฑ์

๒๔

ภาค ๒ ตราประจำตัวประจำตำแหน่ง

๒๕

๓
ตราเครื่องหมายประจำกระทรวง

๒๖

๔
ตรากระทรวงมหาดไทย

๓๒

๕
ตรากระทรวงกลาโหม

๓๔

๖
ตรากระทรวงการคลัง

๓๔

๗
ตราบัญชาบัญชา

๓๕

(ข)

ตรากระทรวงการต่างประเทศ	หน้า ๓๗
ตรากระทรวงเกษตราธิการ	” ๓๗
ตรากระทรวงศึกษาธิการ	” ๔๐
ตรากระทรวงคมนาคม	” ๔๒
ตรากระทรวงพาณิชย์	” ๔๒
ตรากระทรวงยุติธรรม	” ๔๓
ตรากระทรวงการอุตสาหกรรม	” ๔๔
ตรากระทรวงการสาธารณสุข	” ๔๔

เรื่องพระราชลัญจกรและตราประจำตัวประจำตำแหน่ง

ความเบื้องต้น

พระราชลัญจกร คือ พระตราสำหรับใช้ประทับของพระเจ้าแผ่นดิน สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ตรัสอธิบายว่า “แต่ก่อนไม่ได้ใช้เช่นช่อ ใช้ตราประจำตัวหรือประจำตำแหน่งประทับแทนเช่นช่อ เพราะฉะนั้น พระเจ้าแผ่นดินกับทั้งบรรดาคนสามัญ ซึ่งมีฐานะในการหนังสือก็ทำตราขึ้นใช้ประจำตัว เว้นแต่กลางคนกลางตำแหน่งซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดปราน จึงทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานพระราชลัญจกรไปใช้เป็นตราประจำตัว นับกันเป็นเกียรติยศอันใหญ่ยิ่ง ไม่ได้ได้อย่างนั้นกันคนนัก ตัวอย่างเช่นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ได้รับพระราชทานพระราชลัญจกรนารายณ์เกษียรสมุทร ไปใช้ เป็นต้น” ตามที่พรรณนามานี้ พอให้เห็นเป็นตัวอย่างว่าตราสำคัญเพียงไร^(๑)

“ต้นรากของตรา เห็นว่าอย่างเส้นชาคนนั้นมาทางตะวันออก ถ้าจะว่าไปก็เป็นมาแต่จีน จึงใช้แต่ตราเปล่า เพราะ

(๑) เรื่องพระราชลัญจกรกลางองค์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ตรัสอธิบาย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชลัญจกรกลางองค์

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑ มีประกาศกระแสพระบรมราชโองการ ให้เสนาบดีเจ้ากระทรวงลงชื่อในท้ายท้องตราที่จะมีไปยังหัวเมืองดำเนินพระบรมราชโองการ เพื่อเป็นหลักฐานมั่นคงขึ้น แต่ก่อนในท้องตรามีแต่ชื่อเสนาบดีอยู่ข้างต้นและประทับตราอยู่ข้างท้าย ไม่มีเช่นช่อ (ดูประกาศลงวัน ๑๒๔ ก. บ.ช.ว.ต. จุลศักราช ๑๒๕๐)

จีนเขาไม่เซ็นชื่อ ส่วนตราครุฑนั้นมาทางตะวันตก มีทางอินเดีย
เป็นต้น จึงมีคำว่า 'มูตรา' อันแปลว่าแหวนตรา แต่เขา
จะเซ็นชื่อย่อด้วยหรือไม่นั้นไม่ทราบ แต่ฝรั่งนั้นเห็นเซ็นชื่อย่อและ
ประทับตราครุฑด้วย ทบปิดตราครุฑนั้นเป็นสมัยใหม่ (ลาวที่จะ
เป็นเก่าก็ได้ จึงมีคำว่า 'ปิดตรา') แต่ก่อนเราใช้ประทับตรา
และเขียนชื่อย่อบอกตำแหน่งด้วย แต่จะเป็นลายเซ็นใครก็ได้
คงมีตัวอย่างในห้องตราของเก่า"

ภาค ๑

พระราชลัญจกรกลางองค์

พระราชลัญจกรซึ่งคงใช้อยู่ก. พระราชลัญจกรที่เป็นของเก่า

พระราชลัญจกรสำหรับสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินที่เป็นของ
เก่า และยังคงใช้ประทับในราชการต่างๆ อยู่ มีองค์ที่สำคัญ
คือ

๑. พระราชลัญจกรมหาโองการ

๒. พระราชลัญจกรพระครุฑพาว์

๓. พระราชลัญจกรหงส์พیمان

๔. พระราชลัญจกรไอยราพต

พระราชลัญจกรเก่าสำหรับแผ่นดิน ๔ ดวงนี้ สมเด็จพระ
เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงสันนิษฐานว่า "หมาย
เอาองค์เทวราช เดิมที่จะไม่กล้าทำองค์เทวรูป จึงทำแต่เครื่อง
หมาย คือ 'มหาโองการ' หมายถึงพระอิศวร เอาตาที่สาม

ของพระองค์ซึ่งอยู่กลางหน้าผากมาใช้เป็นเครื่องหมาย พระ
 ครุฑพาหุ ตามช่อควมแต่ครุฑเปล้า ที่ทำรูปนารายณ์ด้วยนั้น
 เห็นจะทำขึ้นหลังทศลายความนับถือเสียแล้ว 'หงส์พิมาน'
 คงหมายพระพรหมใช้รูปหงส์พาหุ และ 'ไอยราพต' ก็คว
 มีแต่ข้างไอยราพต ที่มีรูปพระอินทร์ด้วย ก็อย่างเดียวกับ
 พระครุฑพาหุ"^(๑)

๑. พระราชลัญจกรมหาโองการ

พระราชลัญจกรองค์นี้ เป็นของสำหรับพระเจ้าแผ่นดิน
 แต่โบราณมาองค์หนึ่ง เป็นตราประจำชาติสำหรับประทับ
 พระราชสาส์น และกำกับพระสุพรรณบัฏ ดำเนินพระราช
 โองการตั้งเจ้าประเทศราช (ดูพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร
 รัตนโกสินทรศก ๑๒๒ [พ.ศ. ๒๔๔๖]) ลายในดวงตรา
 เป็นรูปบุษบกมีเกริน บนเกรินตั้งฉัตรขนานบุษบกอยู่สองข้าง
 ในบุษบกมีรูปอุณาโลมอยู่เบื้องบน ใต้นั้นมีรูปวงกลม ใต้
 วงกลมเป็นรูปพาลจันทร์ ใต้พาลจันทร์เป็นตัว "อ" หนังสือ
 ขอม เข้าใจว่าเป็นหนังสือรวมกัน อ่านว่า โอม ใต้แก่ออมการ
 หรือเปลี่ยนนิกคหิตตามพยัญชนะตัวหลังเป็นโองการ รูปเป็น

ดังนี้ ตราดวงนี้เลิกใช้มานาน เพราะใช้ตราพระบรมราช-

โองการซึ่งสร้างในรัชกาลที่ ๔ แทน ในรัชกาลที่ ๕ โปรด

(๑) ลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์
 ลงวันที่ ๒ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๘ กราบบังคมทูลเรื่องพระราชลัญจกร (ต่อไปจะชื่อว่า
 "ลายพระหัตถ์")

ให้สร้างพระราชลัญจกรมหาโองการประจำชาติใหม่องค์หนึ่ง
 ลวดลายในดวงตราคล้ายองค์เดิม แต่ย่อกว่า เป็นรูปกลมรี
 ผิดกับองค์เดิมซึ่งเป็นวงกลม (ดูรูปที่ ๑) สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรม-
 พระยานวิศรานุวัตติวงศ์ ทรงเขียนตามพระบรมราชโองการ
 ตรัสสั่ง ในพระราชบัญญัติพระราชลัญจกรรัตนโกสินทร์ศก
 ๑๒๒ มีความว่า “ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้าง
 พระราชลัญจกรมหาโองการประจำชาติองค์หนึ่ง พระครุฑพ่าห
 ประจำชาติองค์หนึ่ง ขนาดเดียวกับพระราชลัญจกรไอยราพต
 กลาง เหตุว่าพระราชลัญจกรเดิมนั้นใหญ่มาก จะประทับ
 ในที่แคบไม่ได้ และเป็นหน้านูน จะประทับกระดาษแข็งไม่
 สะดวก” ในพระราชบัญญัตินี้ กำหนดการใช้ประทับพระราช-
 ลัญจกรมหาโองการไว้ว่า “พระราชลัญจกรมหาโองการประจำ
 ชาติองค์กลาง สำหรับประทับประกาศใหญ่ อยู่เบื้องซ้าย
 พระราชลัญจกรไอยราพตใหญ่ ประทับประกาศพระราชบัญญัติ
 ท้องปวง และใบกำกับสุพรรณบัฏ หิรัญญบัฏ และประกาศ-
 นียบัตรนพรัตนราชวราภรณ์ อยู่เบื้องซ้ายพระราชลัญจกร
 ไอยราพตกลาง ประทับสัญญาบัตร อยู่เบื้องซ้าย (ที่ถูกต้องเป็น
 ขวา) พระราชลัญจกรพระครุฑพ่าห”

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตรา
 พระราชบัญญัติพระราชลัญจกรรัตนโกสินทร์ศก ๑๓๐ ความ
 ในมาตรา ๒ ซึ่งกำหนดใช้ประทับพระราชลัญจกรมหาโองการ
 ประจำชาติองค์กลาง ยังคงเดิมอยู่ ไม่มีเปลี่ยนแปลงอย่างไร
 เป็นแต่เดิมคำว่ากลางในที่สุดท้ายของคำว่าพระราชลัญจกร
 มหาโองการ แสดงว่าตรามหาโองการที่สร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๕

เป็นองค์กลาง ส่วนองค์ใหญ่คือองค์เดิมที่เล็กใช้มาแต่ใน
 รัชกาลที่ ๔ พระราชลัญจกรมหาโองการกลางที่เรียกว่า
 “มหาอุณาโลม” เพราะเปลี่ยนตาที่ ๓ ของพระอิสวรร ให้
 เป็นขนหว่างควงของพระพุทธรเจ้า (อุณาโลม) เป็นชื่อที่หลัง
 เรียกตามที่เปลี่ยน (พระราชลัญจกรมหาโองการองค์กลางยัง
 ใช้อยู่ กรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรีเป็นผู้รักษา อนึ่ง เมื่อมี
 พระราชลัญจกรมหาโองการองค์ใหญ่และองค์กลาง ก็น่าจะจะมี
 องค์น้อยหรือองค์เล็กด้วย แต่ไม่ปรากฏ)

๒. พระราชลัญจกรพระครุฑพาด

พระราชลัญจกรองค์นี้ เดิมเป็นพระราชลัญจกรประจำ
 ชาติและประจำครั้ง ว่าสำหรับพนักพระราชสาส์นและหนังสือ
 สัญญานานาประเทศ (ดูพระราชบัญญัติพระราชลัญจกรรัตน-
 โกสินทรศก ๑๒๒ คำปรารภข้อ ๑) ในรัชกาลที่ ๕ โปรด
 ให้สร้างพระราชลัญจกรพระครุฑพาดประจำชาติชนองค์หนึ่ง
 (คราวเดียวกันกับที่ทรงสร้างพระราชลัญจกรมหาโองการองค์
 กลาง) พระราชลัญจกรพระครุฑพาดองค์นี้ สมเด็จพระเจ้าฟ้า
 กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเขียนทูลเกล้าฯ ถวายตาม
 พระบรมราชโองการ เรียกกันว่า พระครุฑพาดองค์กลาง (ดูรูป
 ที่ ๓) สำหรับใช้ประทับเป็นตราอย่างเดียวกับพระราชลัญจกร
 มหาโองการ แต่ประทับเบื้องขวาพระราชลัญจกรไอยราพต (ดู
 พระราชบัญญัติพระราชลัญจกรรัตนโกสินทรศก ๑๒๒ มาตรา ๒)
 พระราชลัญจกรพระครุฑพาดประจำชาติองค์ใหญ่ เป็นรูป

นารายณ์ทรงครุฑ รูปนอกเป็นวงกลม (ดูรูปที่ ๒) เรียกกันว่า
องค์เดิม และมีองค์กลางตายคล้ายกันแต่ย่อมกว่า รูปกลม
นอกนัยมีพระครุฑพาหุประจำครึ่งอยู่ ๒ องค์ ใหญ่ ๑ เล็ก ๑
จะสร้างขึ้นเมื่อไรไม่ปรากฏ (ตราพระครุฑพาหุทั้งหมดที่กล่าว
นี้ อยู่ในราชพิพิธภัณฑ์)

ต่อมาในรัชกาลเดียวกัน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงใช้ตราประทับพระนามด้วยตราอาม ไม่โปรด ตรัส
ว่าเป็นฝรั่งไป ควรจะใช้ตราพระครุฑพาหุประจำตำแหน่งพระ-
เจ้าแผ่นดินอยุธยา โปรดให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรา
นุกัตติวงศ์ทรงเขียนถวายใหม่ และทรงพระราชดำริว่าไม่ควร
มีองค์พระนารายณ์ ควรจะมีแต่ครุฑ จึงจะสมด้วยชื่อพระครุฑ
พาหุ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์รับพระบรม-
ราชโองการไปเขียน ทรงพระดำริเห็นว่ารูปครุฑของเดิมเป็น
ครุฑจับนาค นาคที่ครุฑจับนั้นเป็นอะไร เป็นอาหารครุฑ
เท่านั้น ดูตะกอลมเดิมที่ จะไปไหนนึกก็ต้องหัวของกินไปด้วย
จึงทรงเขียนนักษัตรออกเสีย มือที่กางอยู่นั้นให้รำตามแบบ
ครุฑนารายณ์ทรงของเขมร (ดูรูปที่ ๔) ทูลเกล้าฯ ถวายก็ชอบ
พระราชหฤทัย จึงโปรดให้ทำขึ้นใช้ประทับประจำพระปรมา-
ภิไธย ตราดวงนี้อยู่ที่กรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี สำหรับ
ประทับกำกับพระปรมาภิไธยในหนังสือสำคัญทั่วไป (พระ-
ราชลัญจกรองค์เดิมที่มีรูปพระนารายณ์ทรงครุฑอยู่จริง ๆ ควร
จะเรียกว่า "นารายณ์ทรงครุฑ" เพื่อให้ผิดกันกับพระครุฑ-
พาหุองค์ที่ใช้ประทับกำกับพระปรมาภิไธย)

มาในรัชกาลที่ ๖ โปรดให้สร้างตราพระครุฑพาดองค์ใหญ่ สำหรับประทับประจำพระนามในรัชกาลขึ้นใหม่ มีลวดลายเอาอย่างพระครุฑพาดองค์ที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเขียนขึ้นทุกเกล้า ๆ ถวาย ตามพระบรมราชโองการในรัชกาลที่ ๕ แต่ที่ขอบมีหนังสือว่า “พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ” แสดงว่าทรงสร้างพระราชลัญจกรพระครุฑพาดองค์นี้ เพื่อเปลี่ยนองค์เก่า คราวเปลี่ยนพระนามมีคำว่า “รามธิบดี” นำ (ตราพระครุฑพาดองค์นี้ พระเทวภินิมิตต์ [ฉาย เทวภินิมิตต์] เป็นผู้เขียนทุกเกล้า ๆ ถวาย ยังอยู่ในราชพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ (ส่วนองค์เก่าที่อ้างถึง จะอยู่ที่ใดไม่ปรากฏ)

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔ โปรดให้ใช้ตราพระครุฑพาดเป็นพระราชลัญจกรประจำแผ่นดิน สำหรับประทับกำกับพระปรมาภิไธยในหนังสือสำคัญทั่วไป (คือตราครุฑที่ใช้กันอยู่ในบัดนี้) ได้มีพระราชปรารภในการที่เปลี่ยนนี้ อยู่ในความแห่งพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร รัตนโกสินทรศก ๑๓๐ (พ.ศ. ๒๔๕๔) ว่าพระราชลัญจกรประจำแผ่นดิน ซึ่งสำหรับประทับกำกับพระบรมนามาภิไธยในหนังสือสำคัญต่าง ๆ และพระราชลัญจกรในพระองค์พระเจ้าแผ่นดิน ต้องสร้างใหม่ทุกคราวที่เปลี่ยนรัชกาล ทรงพระราชดำริว่า พระราชลัญจกรพระครุฑพาดเป็นพระราชลัญจกรสำหรับแผ่นดิน สืบมาแต่กรุงศรีอยุธยาโบราณ ในครั้งนั้นจะต้องเปลี่ยนพระราชลัญจกรประจำแผ่นดิน

ตามที่เปลี่ยนรัชกาล สมควรจะใช้พระราชลัญจกรพระครุฑพาทเป็นพระราชลัญจกรประจำแผ่นดิน จะได้ไม่ต้องเปลี่ยนแปลงใหม่ต่อไป แต่ตามพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร ซึ่งสมเด็จพระบรมชนกนาถ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตราไว้แต่วันที่ ๓ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖) นั้น พระราชลัญจกรพระครุฑพาทเดิม สำหรับใช้ประทับเบื้องบนประกาศพระราชบัญญัติต่าง ๆ เมื่อจะใช้พระราชลัญจกรพระครุฑพาทเป็นพระราชลัญจกรประจำแผ่นดิน ประทับพระบรมนามาภิไธยก็จะซ้ำกัน จึงทรงพระราชดำริว่าในคราวที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างพระราชลัญจกรมหาโองการองค์กลาง และพระครุฑพาทองค์กลางขึ้นนั้น ก็มีพระราชปรารภจะทรงสร้างพระราชลัญจกรหงสพیمانชน ให้ครบพระเป็นเจ้าทั้งสาม แต่ยังหาได้ทรงสร้างขึ้นมา ในครั้งนั้นจะใช้พระราชลัญจกรพระครุฑพาท เป็นพระราชลัญจกรประจำแผ่นดินแล้ว สมควรจะมีพระราชลัญจกรขึ้นใหม่ แทนที่ใช้พระราชลัญจกรพระครุฑพาทองค์กลางขึ้น จึงทรงพระกรุณาโปรดให้สร้างพระราชลัญจกรพระครุฑพาทขึ้นใหม่ ขนาดเท่าพระราชลัญจกรประจำแผ่นดินของเดิม เป็นพระราชลัญจกรประจำแผ่นดินสืบไป และทรงพระกรุณาโปรดให้สร้างพระราชลัญจกรหงสพیمان สำหรับใช้แทนที่ประทับพระครุฑพาทองค์กลาง ในที่ประทับพระราชลัญจกรเบื้องบน ๓ ดวง แต่ในที่ใช้พระราชลัญจกรเบื้องบน

แต่สองดวงแล้ว ใช้ประทับพระราชลัญจกรมหาโองการเบื้อง
ซ้าย ประทับพระราชลัญจกรไอยราพตกลางเบื้องขวา ส่วน
พระราชลัญจกรในพระองค์ทรงพระกรุณาโปรดให้สร้างขึ้นใหม่
เป็นรูปวชิระ (ดูรูปที่ ๕)

พระราชลัญจกรพระครุฑพ่าหได้เปลี่ยนแปลงรูปและ
การใช้มาโดยลำดับ เดิมมีลายเป็นพระนารายณ์ทรงครุฑ ใช้
ประทับประกาศต่าง ๆ อยู่ทางเบื้องขวาของพระราชลัญจกร
ไอยราพต แล้วเปลี่ยนลายให้เหลือแต่ครุฑไม่มีองค์พระ
นารายณ์ สำหรับใช้ประทับกำกับพระปรมาภิไธยแทนตราอาม
แผ่นดินในรัชกาลที่ ๕ ส่วนที่ใช้ประทับประกาศต่าง ๆ อยู่ทาง
เบื้องขวาของพระราชลัญจกรไอยราพต เปลี่ยนเป็นใช้พระราช
ลัญจกรหงส์พิมานแทน มาในรัชกาลที่ ๖ ทรงใช้พระราช
ลัญจกรพระครุฑพ่าหเป็นตราประจำรัชกาล แล้วเปลี่ยนมาใช้
เป็นตราแผ่นดิน ตลอดมาจนบัดนี้

๓. พระราชลัญจกรหงส์พิมาน

พระราชลัญจกรหงส์พิมานเป็นตราเก่าองค์หนึ่ง แต่เห็น
จะเลิกใช้มาแล้วช้านาน เพราะคำปรารภในพระราชบัญญัติ
พระราชลัญจกร รัตนโกสินทรศก ๑๓๐ อ้างว่า “ในคราวที่
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างพระราช
ลัญจกรมหาโองการองค์กลางและพระครุฑพ่าหองค์กลางขึ้นนั้น
มีพระราชปรารภจะทรงสร้างพระราชลัญจกรหงส์พิมานขึ้นให้
ครบพระเป็นเจ้าทั้งสาม แต่ยังไม่ทรงสร้างขึ้น” ความ

ในพระราชบัญญัติว่า มาในรัชกาลที่ ๖ ได้ทรงสร้างพระราช
 ลัญจกรหงสพیمانประจำชาคนี้ สำหรับใช้แทนที่ประทับพระ
 ราชลัญจกรพระครุฑพาวาหองค์กลาง ซึ่งโปรดให้โอนไปใช้เป็น
 พระราชลัญจกรประจำแผ่นดิน ในพระราชบัญญัติพระราช
 ลัญจกรรัตนโกสินทรศก ๑๓๐ มาตรา ๓ กำหนดการใช้พระราช
 ลัญจกรหงสพیمان เป็นทำนองเดียวกับที่เดิมใช้พระราชลัญจกร
 พระครุฑพาวาหณะนั้น พระราชลัญจกรหงสพیمانที่ว่าทรงสร้าง
 ในรัชกาลที่ ๖ นั้น สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์
 ทรงเขียนเป็นรูปหงส์มีบุษบกบนหลัง (ดูรูปที่ ๖) พระราช-
 ลัญจกรองค์นี้ทรงเขียนขึ้นทุกเกล้า ๆ ถวายและสร้างขึ้นใน
 รัชกาลที่ ๕ หากมาประกาศในรัชกาลที่ ๖ ตรารองค์นี้อยู่ที่
 กรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ตรัสอธิบายว่า
 ตรารองค์หงสพیمانอยู่องค์หนึ่ง แต่ไม่ทรงเคยเห็นองค์ตรา
 เห็นแต่เขียนรูปไว้ที่บ้านแพะและพระทวารพระที่นั่งจักรพรรดิ-
 พیمان เป็นหงส์ ๓ ตัวอยู่ในวิมาน ๓ ช่อง เห็นว่าใช้ไม่ได้
 เอาจอย่างพระราชลัญจกรไตรสารเศวต (ดูรูปที่ ๑๕) รู้ได้ว่า
 ไม่มีใครเห็นเสียจนแล้ว รูปเขียนนั้นเขียนในรัชกาลที่ ๒
 ซ่อมเขียนในรัชกาลที่ ๓ แต่เดี๋ยวนี้ทาแดงทับเสียแล้ว จึง
 ได้ทรงเอาเขียนถวายตั้งรูปที่แจ้งมาข้างบนนี้ ตรารพรหม
 ทรงหงส์ของเก่าซึ่งมีอยู่ ๒ องค์ จะเป็นตรารหงสพیمانก็ได้

(อยู่ในราชพิพิธภัณฑ์จัดไว้ว่า หงสพیمانองค์เดิมดวง ๑ กับจัดไว้ในบัญชีว่าพรหมทรงหงส์ดวง ๑ [ดูรูปที่ ๗ และที่ ๘] แต่เห็นไม่ใช่พรหม อาจไม่ใช่ตราหงสพیمان)

กล่าวมาแล้วว่าตราประจำตัวหรือประจำตำแหน่ง ใช้สำหรับประทับแทนเซ็นชื่อ แต่เหตุไฉนพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนจึงมีพระราชลัญจกรประจำพระองค์มากดวง ทั้งยังเหลือสืบมาถึงปัจจุบัน คือ พระราชลัญจกร ๔ องค์ ดังได้กล่าวมาข้างต้น เหตุที่พระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนมีพระราชลัญจกร ๔ องค์นี้ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เคยทรงสันนิษฐาน และกราบบังคมทูลพระกรุณาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แจงอยู่ในลายพระหัตถ์ที่กราบบังคมทูลลงวันที่ ๒ มีนาคม ร.ศ. ๑๒๘ (พ.ศ. ๒๔๕๓) ข้อที่ทรงสันนิษฐานไว้ว่า แม้พระองค์ท่านไม่โปรดจะให้นำมากล่าวไว้ในหนังสือ เพราะเป็นเรื่อง "มีความเห็นแย้งกันอย่างมาก ไม่พูดดีกว่า" ก็จริงอยู่ แต่เป็นข้อสันนิษฐานที่น่าฟัง เป็นประโยชน์แก่การศึกษาค้นคว้าทางพระราชพงศาวดารมากอยู่ จึงขอนำมาลงไว้ทั้งนี้ ทั้งๆ ที่รู้ว่าจะไม่โปรด เพื่อไม่ให้ข้อทรงสันนิษฐานนี้ต้องลบลับสูญไป ดังมีข้อความต่อไปนี้

“วิธีการปกครองแต่ก่อน แบ่งแผ่นดินเป็น ๔ ส่วน คือ ส่วนกลางนั้น กรุงศรีอยุธยาเป็นที่ตั้ง ส่วนตะวันออกนั้น พระนครหลวง (คือนครธม) เป็นที่ตั้ง ส่วนเหนือนี้เมืองพิษณุโลกเป็นที่ตั้ง ส่วนตะวันตกนั้นเมืองสุพรรณเป็นที่ตั้ง พระราชากมี ๔ คือ พระอินทรราชา หรือ พระนครินทรราชา

ครองฝ่ายตะวันออก พระธรรมราชาครองฝ่ายเหนือ พระบรม-
 ราชาครองฝ่ายตะวันตก พระรามธิบดี หรือ रामศวร หรือ
 พระรามราชาธิราช ครองส่วนกลางเป็นราชาธิราช ในพระราช
 พงศาวดารว่าได้เสวยราชสมบัติ ทรงพระนามพระบรมราชาบ้าง
 พระอินทราชาบ้าง นั่นหลง เพราะเห็นที่จดย่อ แท้จริงคง
 เป็นบรมราชาและอินทราชาอยู่แล้ว เข้ามาเสวยราชสมบัติ
 เปลี่ยนพระนามเป็นรามธิบดีทุกพระองค์ พระรามธิบดีถอ
 ตราครุฑ พระอินทราชาถอตราไอยราพต สองดวงนั้นไม่มีที่
 สงสัย ชรรมราชาและบรมราชาใครจะถออะไรนั้น เคยยาก
 หลกมืออยู่หน่อยที่เขาจุดเงินเก่าแขวงนครชัยศรีได้ เป็นตรา
 มหาโองการ น่าจะยกให้พระบรมราชาถอตรามหาโองการ โดย
 เหตุที่กษัตริย์วงศ์สุพรรณ คงจะสืบเนื่องมาจากนครชัยศรีนั้น
 เอง เป็นเมืองที่ตั้งก่อน คงได้เลือกเอาเทวราชองค์เอก คือ
 พระอิศวร ไว้ใช้เป็นตราเสียก่อน กรุงศรีอยุธยาเป็นเมืองตั้ง
 ที่หลัง จึงถอเอาเทวราชองค์ถัดคือนารายณ์ ถ้าความคาดคะเน
 นี้ถูก ก็เหลือแต่หงส์พیمانองค์เดียว ต้องตกเป็นของพระ
 ชรรมราชา ครั้นต่อมาการปกครองแคบเข้า เกิดจากจลาจล
 วิวาใจกันไม่ได้ จึงเลิกตั้งพระราชากรองเมืองภายนอก กวาด
 เอาตราเข้ามาไว้หมด จึงมารวมกันไว้มาก ”

๔. พระราชลัญจกรไอยราพต

พระราชลัญจกรไอยราพตเป็นตราเก่าอันหนึ่ง เป็นรูป
 ข้างสามเศียร มืออยู่หลายองค์ มีรูปพระอินทร์ทรงกัมภ์ ไม่มี

กัม (ดูรูปที่ ๘ และที่ ๑๐) ใช้สำหรับประทับพระราชสาส์นและ
 ประกาศกัม เดิมเป็นตราประจำชาติ ในรัชกาลที่ ๔ โปรด
 ให้สร้างใหม่เป็นตราประจำชาติ ๓ องค์ คือ องค์ใหญ่ ๑ องค์
 กลาง ๑ และองค์น้อย ๑ (ดูพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร
 รัตนโกสินทรศก ๑๒๒ ปราบก ๓) องค์ใหญ่รูปกลม ทำ
 ด้วยโลหะสีเงินเป็นรูปข้างสามเศียร บนหลังข้างมีบุษบก ใน
 บุษบกมีอุณาโลมแวดล้อมด้วยฉัตร ๔ คัน (ดูรูปที่ ๑๑) ค้ำ
 ไม้ค้ำ แล้วเปลี่ยนเป็นนางข้าง องค์กลางรูปกลมรี ทำด้วย
 หินโมราสีน้ำผึ้ง แกะสองด้าน ด้านหน้าเป็นรูปไอยราพต
 อย่างที่กล่าวมาข้างต้น (ดูรูปที่ ๑๒) ด้านหลังเป็นหนังสือฝรั่ง
 หลายบรรทัด ค้ำโลหะสีทองกั้น มีดวงชั้นคาบโมราไว้ เป็น
 ฝีม่อฝรั่งทำ ทั้ง ๒ ดวงน้อยอยู่ทกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี
 ส่วนองค์น้อยทำด้วยทองคำ รูปกลมรี (ดูรูปที่ ๑๓) ค้ำ
 แก้วขาว อยู่ในราชพิพิธภัณฑน์ นอกจากที่กล่าวมานั้น ในราช
 พิพิธภัณฑน์ยังมีพระราชลัญจกรไอยราพตของเก่าอยู่อีก ๓ องค์
 องค์หนึ่งเป็นรูปข้างสามเศียร บนหลังมีบุษบก มีฉัตรขนาด
 สองข้าง องค์หนึ่งเป็นรูปพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณมากเศียร
 อยู่บนวิมาน (ดูรูปที่ ๑๔) อีกองค์หนึ่งเป็นรูปพระอินทร์ทรง
 ข้างสามเศียร มีฉัตรขนาดสองข้าง

ในพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร รัตนโกสินทรศก ๑๒๒
 กำหนดใช้พระราชลัญจกรไอยราพตองค์ใหญ่ สำหรับประทับ
 ประกาศใหญ่ อยู่ในหว่างกลางพระราชลัญจกรมหาโองการและ
 พระครุฑพาด พระราชลัญจกรองค์กลาง สำหรับประทับ

ประกาศพระราชบัญญัติทั้งปวง และ ใบกำกับสุพรรณบัฏ
 หิรัญญบัฏ และประกาศนียบัตรนพรัตน์ราชวราภรณ์ อยู่ใน
 ห่วงกลางพระราชลัญจกรมหาโองการและพระครุฑพาท ใน
 พระราชบัญญัติพระราชลัญจกร รัตนโกสินทรศก ๑๓๐ (พ.ศ.
 ๒๔๕๔) มาตรา ๔ มีข้อความเหมือนที่กล่าวมาข้างต้น
 แต่เปลี่ยนพระครุฑพาทเป็นหงส์พิมาน เพราะเหตุที่ทรงพระ
 ราชดำริว่าตราพระครุฑพาทใช้เป็นตราประจำรัชกาลและ
 ประจำแผ่นดินซ้ำกัน

พระราชลัญจกรไตรสารเศวต

พระราชลัญจกรองค์นี้ (ดูรูปที่ ๑๕) พบประทับกระดาด
 ปลิว สอดไว้ในหนังสือสัญญาค้าขายกับต่างประเทศของเก่า
 เข้าใจว่าสร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๒ หมายถึงพระยาเศวตกุญชร
 พระยาเศวตไอยรา พระยาเศวตคชลักษณ์ ซึ่งได้มาในรัชกาล
 นั้น (จ.ศ. ๑๑๗๘) ใช้เป็นตราประจำพระองค์

ข. พระราชลัญจกรที่โปรดให้สร้างขึ้นใหม่

พระราชลัญจกรสำหรับแผ่นดินที่โปรดให้สร้างขึ้นใหม่
 และยังคงใช้อยู่ คือ

๑. พระราชลัญจกร พระบรมราชโองการ
๒. พระราชลัญจกร สยามโลกักราช
๓. พระราชลัญจกร นามกรุง
๔. พระราชลัญจกร จักรรถ
๕. พระราชลัญจกร อุณาโลมในกลีบบัว

W
CD
62.2
036
249

๑. พระราชลัญจกรพระบรมราชโองการ

พระราชลัญจกรองค์นี้สร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๔ แทนพระ
ราชลัญจกรมหาโองการองค์เดิม เป็นดวงตราประจำชาติ แกะ
ด้วยงาพระยาช่างเผือก รูปสี่เหลี่ยมรมมตัด มีแผ่นงาช้อนบน
หลังตรา แต่เล็กกว่าอีกแผ่นหนึ่งเป็นที่จับประทับ เลี่ยมเง
และข้างด้วยทองคำ ขอบมีลายเบญจราชกกุธภัณฑ์ ข้างใน
ตอนบนมีอักษร ๑๒๐ ว่าเป็นอักษรพราหมณ์ อ่านว่าโอม ตอน
ล่างเป็นตัวหนังสือขอม อ่านว่า พระบรมราชโองการ (ดูรูป
ที่ ๑๖) พระราชลัญจกรองค์นี้อยู่ที่กรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี
นับได้ว่าเลิกใช้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๓ ที่จริงเลิกแล้วแต่เมื่อสร้าง
พระราชลัญจกรพระมหาโองการกลาง แต่พระราชบัญญัติเก่า
ยังมีอยู่

ต่อมาโปรดให้สร้างใหม่ขึ้นอีกองค์หนึ่งด้วยทองคำ
สำหรับแทนองค์ที่แกะด้วยงาพระยาช่างเผือก แต่มีขนาดย่อม
กว่า เรียกว่าพระราชลัญจกรพระบรมราชโองการองค์น้อย
พระราชลัญจกรพระบรมราชโองการองค์ใหญ่ ใช้ประทับสัญญา
บัตรเจ้าต่างกรม พระราชาคณะ พระครู และข้าราชการทรงตั้ง
ให้มีบรรดาศักดิ์ ส่วนองค์น้อยใช้สำหรับประทับในการจ่ายเงิน
คลัง จ่ายคืนปัน สังก่อความและถอดคนโทษ และอื่นๆ
(ดูประกาศพระราชลัญจกร ในรัชกาลที่ ๔ ปีขาด ฉศก
จุลศักราช ๑๒๑๖ [พ.ศ. ๒๓๕๗] ซึ่งมีความเป็น ๒ ประการ
กล่าวด้วยการสร้างพระราชลัญจกรพระบรมราชโองการองค์น้อย
ขึ้นด้วยทองคำประการหนึ่ง กับถ้าเป็นการด่วนจะประทับตรา

พระธำมรงค์อีกประการหนึ่ง ในประกาศว่าด้วยพระราชทาน
สัญญาบัตร [ชุมนุมพระบรมราชาธิบายในรัชกาลที่ ๔] ว่า
พระราชลัญจกรพระบรมมหาโองการ ทรงประทับนำหน้า
พระราชลัญจกรโลโตน้อย พระบรมมหาโองการกับพระบรม
ราชโองการคู่คล้ายกันมาก)

ในพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร รัตนโกสินทรศก ๑๒๒
มาตรา ๔ และในพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร รัตนโกสินทร
ศก ๑๓๐ มาตรา ๕ กำหนดไว้ว่า “พระราชลัญจกรพระบรม
ราชโองการองค์ใหญ่ประจำชาติ สำหรับประทับสัญญาบัตรยศ
และสัญญาบัตรตำแหน่ง และหนังสือพระราชทาน ที่ในหว่าง
กลางองค์เดียว องค์น้อยสำหรับประทับพระราชทานพระบรม
ราชานุญาตเครื่องสรรพาวุธ และสำเนาหนังสือ และการที่ไม่
สำคัญ” (พระราชลัญจกรพระบรมราชโองการองค์น้อย เวลา
เห็นจะเล็กใช้ เพราะไม่ปรากฏว่าเมื่ออยู่ที่กรมเลขาธิการคณะ
รัฐมนตรี หรือที่ในราชพิพิธภัณฑ์)

ในรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวตรัสสั่งให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรง
เขียนตราพระบรมราชโองการถวายเปลี่ยนใหม่ เป็นรูปไข่ เพื่อ
ให้เข้ากับตราไอยราพตอันมีอยู่แล้ว ทำด้วยโมรา ลายใน
ย้อนกลับไปเอาอย่างตรามหาโองการอีก แต่มีเปลี่ยนบ้าง ยัง
ใช้ประทับในสัญญาบัตร ในรัชกาลที่ ๘ พ.ศ. ๒๔๘๓ โปรด
ให้แก้พระราชลัญจกรพระบรมราชโองการ ให้เป็นรูปสี่เหลี่ยม

ขอมุมไม้สิบสอง มีลายเบญจราชกกุธภัณฑ์อยู่ภายใน ตอนบน
นพปฎลเศวตฉัตร ตอนล่างเปลี่ยนคำว่า “พระบรมราชโองการ”
จากอักษรขอมเป็นอักษรไทย ใช้แทนองค์เดิมซึ่งยกเลิก อยู่
ที่กรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี

เหตุที่ตราพระบรมราชโองการแต่เดิมใช้ตัวอักษรขอมนั้น
ตัวอักษรที่ใช้ในพื้นเมืองเมื่อก่อน พ.ศ. ๑๘๒๘ ใช้แต่อักษร
ขอมอย่างเดียว พระเจ้ารามคำแหงมหาราชกรุงสุโขทัยทรง
ประดิษฐ์อักษรไทยขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๘๒๘ แต่ขึ้นมา หนังสือที่
เขียนเป็นภาษาไทยจึงเขียนด้วยอักษรไทย แต่นอกจากนั้น
พระไตรปิฎกก็ดี และบรรดาคาถาอาคมเวทมนตร์ทั้งปวง ซึ่งเป็น
ภาษาบาลีหรือภาษาสันสกฤต ยังใช้เขียนตัวอักษรขอมต่อมา
ทั้งสมัยกรุงสุโขทัยและสมัยกรุงศรีอยุธยา ตลอดมาจนในกรุง
รัตนโกสินทร์ ตอนก่อนรัชกาลที่ ๔ เพราะฉะนั้น แม้
เรียกว่าอักษรขอมก็จริง แต่ไทยเราไม่ได้ใช้เพราะนับถือเขมร
ถือแต่ว่าเป็นตัวอักษรซึ่งเคยใช้มาแต่ดั้งเดิม สำหรับเขียน
หนังสืออันเป็นที่นับถือในทางศาสนา ข้อที่เห็นได้ใน
หนังสือเก่า เช่นหนังสือมหาชาติคำหลวงแต่งแต่ครั้งกรุง
ศรีอยุธยาที่ดี หนังสือที่แต่งขึ้นหลัง เช่นหนังสือมงคลที่ป็น
ที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้แปลก็ดี ใน
สมุดเล่มเดียวกันที่ตรงอรรถภาษามครเขียนเป็นตัวอักษรขอม
ที่ตรงแปลเขียนเป็นตัวอักษรไทย ล่างที่หนังสือเทศน์ทจาร
ในโบราณ เช่นหนังสือเทศน์มหาชาติความภาษาไทย ก็จารเป็น

อักษรขอม เพราะพระสงฆ์ชำนาญอ่านหนังสือขอม เมื่อว่า
โดยย่อ ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๘๒๘ เป็นต้นมา ไทยเราใช้อักษร
๒ อย่าง สำหรับเขียนภาษาซึ่งนับถือในทางศาสนาอย่าง ๑
สำหรับเขียนภาษาของเราเองอย่าง ๑ ดังนี้

“พระราชลัญจกรที่มีคำว่า พระบรมราชโองการ เป็น
อักษรขอมนั้น เป็นของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงประดิษฐ์ขึ้นในรัชกาลที่ ๔ ที่ทรงใช้อักษรขอม สันนิษ-
ฐานว่าคงทรงพระราชดำริว่า คำพระบรมราชโองการเป็นคำ
ภาษามคธและสันสกฤต เข้าเกณฑ์จำพวกคำภาษาอื่น ซึ่ง
นับถือในทางศาสนา จึงทรงใช้อักษรขอม

“ตำนานเรื่องที่แปลงหนังสืออรรถภาษามคธจากอักษร
ขอม มาใช้ตัวอักษรไทย เกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๔ เมื่อมี
เครื่องพิมพ์ ๆ หนังสือไทยได้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ใคร่จะทรงพิมพ์หนังสือสวดมนต์และคาถาอื่น ๆ
ในพระไตรปิฎกให้แพร่หลาย จะพิมพ์เป็นอักษรขอมไม่ได้
จึงโปรดให้สมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว สา) วัดราชประดิษฐ์
คิดวิธีเขียนอักษรไทยเป็นภาษามคธ ต้องคิดเครื่องหมายตัว
อักษรเพิ่มขึ้นหลายอย่าง คือเรียกว่ายามักการและัญชการ
เป็นต้น แบบนั้นพึงเห็นได้ในหนังสือพระไตรปิฎกฉบับหลวง
ซึ่งพิมพ์ครั้งแรกในรัชกาลที่ ๕ ครั้นมาถึงในรัชกาลที่ ๖
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงแก้ไข
วิธีเขียนให้ใช้จุดแทนยามักการัญชการ เป็นวิธีเขียนง่ายและ

สะดวก จึงคงใช้มาจนทุกวันนี้ แบบนี้พึงเห็นได้ในพระไตรปิฎก
สยามรัฐที่พิมพ์ไว้ในรัชกาลปัจจุบัน^(๑) แต่ต่อไปภายหน้า
หนังสือขอมคงจะเหลืออยู่แต่ที่จารหรือเขียนไว้ในหนังสือ
โบราณ ในบรรดาหนังสือใหม่คงจะใช้แต่อักษรไทยอย่างเดียว
ผู้ที่อ่านหนังสือขอมไม่ออก แม้จนมหาบาเรียนเดียนก็มาก
จนทุกที เพราะเรียนภาษามครด้วยตัวราชพิมพ์เป็นอักษรไทย
อยู่หมดแล้ว การใช้อักษรขอมในประเทศนี้ จึงนับได้ว่าเป็น
อันเลิกแล้ว” (จากหนังสือวรรณคดีสมาคม ปีที่ ๑ ฉบับที่ ๔
หน้า ๒๕ - ๓๑)

ยังมีตราคุณกระดาศอีกอย่างหนึ่ง เห็นมีตัวพิมพ์อยู่เหนือ
ประกาศพระราชกฤษฎีกาต่างๆ ในหนังสือราชกิจจานุเบกษา
อยู่เสมอ ตราดวงนี้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์
ตรัสอธิบายว่า “พระราชลัญจกรคุณกระดาศนั้น ทำขึ้นใน
รัชกาลที่ ๕ นานมาแล้ว เรียกกันว่ากระดาศตราพระบรมราช-
โองการ สำหรับใช้เขียนพระราชหัตถเลขาอย่างเดียว คิดว่า
ตัวเดิมคงจะให้เป็นสองทาง คือเป็นพระราชหัตถเลขาซึ่ง
ประทับพระราชลัญจกรพระบรมราชโองการอย่างเก่าก็ได้ หรือ
เป็นกระดาศตราอย่างธรรมดาข้างฝรั่งก็ได้ โดยที่ตัวอย่างนั้น
จึงได้เก็บเอาสิ่งที่มีในพระราชลัญจกรพระบรมราชโองการของ
เก่าแต่ละอย่างและเพิ่มขึ้นใหม่อีกกลางอย่าง ผูกเป็นรูปใหม่
ให้สมกับที่เป็นตรากระดาศ ในการที่เป็นตรากระดาศอันมีอยู่
มากมายไม่ได้รับการรักษาไว้ในที่มิดชิด เช่นพระราชลัญจกรพระบรม

(๑) หมายถึงรัชกาลที่ ๙

ราชโองการของแก่นั้น เพราะความสำคัญเลื่อนไปอยู่ที่ทรง
 เห็นพระปรมาภิไธยเสียแล้ว แม้ใครจะเขียนอะไรลงไป
 กระดาษอันมีพระราชลัญจกรพระบรมราชโองการ แต่ไม่มีลาย
 เห็นพระปรมาภิไธย ก็ไม่เป็นหลักฐานที่จะฟังได้ว่า เป็น
 พระบรมราชโองการ”

ตัวอักษร 120 ที่อยู่ในตราพระบรมราชโองการตอนบน
 สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงสันนิษฐานว่า
 “จะเป็น อ - อ - ม ตามคาถา อรหิ สมมาสมพุทโธ ที่เขาว่า
 หนังสือพราหมณ์นั้น น่ากลัวจะไม่ถูก เห็นจะทรงพระราชดำริ
 ผู้กษัตริย์ ตัวหน้าซึ่งกะเนว่าเป็นตัว อ นั้น เป็นจุดเดี่ยว ต้อง
 กันกับหนังสือ อริยกะ ซึ่งทรงพระราชดำริผู้กษัตริย์เหมือนกัน
 ตัวกลางน่าจะทรงพระราชดำริผู้กษัตริย์เทียบด้วยตัว อ ตาม
 หนังสือขอมในตราเดิม (คือตามตรามหาโองการ) ตัวหลัง
 เป็น ม คือนิกคหิต ไม่มีข้อสงสัย ตรงกับอักษรเดิม ที่ใช้
 พาลจันทร์หมายเป็นตัว อ นั้น เอาอะไรมา น่าจะฟังเป็นยุติได้

ว่า เดิมทีเดี่ยวเขียนดังนี้ (ที่จะหมายเป็น ม - อ - อ

อย่างเก่า) ดูแต่นิกคหิตหนังสือสันสกฤตเกิด เขียนจุดเดี่ยว
 และหนังสือขอมชนิดเขียนด้วยปากกากว้าง ซึ่งเรียกกันว่าขอม
 ย่อนั้น ก็เขียนจุดเดี่ยว เห็นจะมาแก่เป็นกลางกลวงกันเมื่อ
 เขียนด้วยเหล็กจาร เพราะจะเอาเหล็กแหลมจิ้มลงไปทีเดียว
 กลัวจะเลไม่เห็น จึงเขียนให้ใหญ่กลายเป็นพินทุ เมื่อนิกคหิต
 เป็นจุดกลวงไปแล้ว วงเล็บใต้นั้น ก็พลอยกลวงเป็นพาลจันทร์

ไปด้วย ส่วนอุณาโลมรูปนี้ น่าจะเป็นของทางไสยศาสตร์
 คือตาที่สามของพระอิศวร ซึ่งประดิษฐานอยู่ตรงหน้าผาก ที่เอา
 มาใส่ไว้เหนืออักษรโอมนั้น ก็แสดงอยู่ในตัวแล้วว่า เป็นทาง
 ไสยศาสตร์ ตราพระมหาโองการหมายถึงพระอิศวร ตราครุฑ
 หมายถึงพระนารายณ์ ตราหงส์พimaan หมายถึงพระพรหม ตรา
 ไอยราพตหมายถึงพระอินทร์ ฯลฯ แต่ล้วนเป็นทางไสยศาสตร์
 ทั้งนี้ ที่เรียกว่า อุณาโลม กว่าจะลากเอาเข้ามาสู่พุทธศาสนา
 ที่หลัง คุณไม่เห็นจะเป็นอุณาโลมได้ที่ตรงไหน พระพุทธรูป
 ที่ทำกันในเมืองเรา ก็เป็นพระนลาฏเกลี้ยง ๆ ไม่มีอุณาโลม
 มีพระพุทธรูปทางอินเดียเหนือทำมีอุณาโลมอยู่บ้าง แต่ก็ทำ
 เป็นเม็ดกลมเท่านั้น เป็นสมควรที่สุดที่จะหมายเป็นชนหว่าง
 คิ้ว มีหนังสือท่านอธิบายว่าเป็นขนเส้นยาวขมวดอยู่”

๒. พระราชลัญจกรสยามโลกักราช

พระราชลัญจกรองค์นี้เป็นตราประจำชาติ สร้างในรัชกาล
 ที่ ๔ ทำด้วยทองคำ เป็นรูปสี่เหลี่ยม มีข้างหมอบอยู่บนหลัง
 ตราเป็นที่จับประทับ (จึงเรียกกันเป็นสามัญว่า ตราช้างหมอบ)
 ชื่อพระราชลัญจกรดวงนคคือสยามโลกักราช เทียบเคียงนล่อมา
 จากคำว่า “เสียมโหลกักรออง” ในดวงตราม้อักษรขอมอยู่ ๔
 บรรทัด (ดูรูปที่ ๑๗) ว่า

สยามโลกคคกราชส

สนเทศลณจัน อีที่

อชณวาสุสานุสาสกสส

วิชเต สพพชนตุน

แปลว่า

ใบประทับตรา
ของอัครราชาโลกสยาม
ผู้ปกครองสั่งสอน
สรรพชนในแว่นแคว้น

พระราชลัญจกรองค์นี้ ในพระราชบัญญัติซึ่งกล่าวมาแล้ว
ว่าใช้สำหรับประทับใบพระราชทานทิวส์งามสีมา ในหว่าง
กลางองค์เดียว (พระตราอยู่ที่กรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี)

๓. พระราชลัญจกรนามกรุง

พระราชลัญจกรองค์นี้ทำด้วยทองคำเหมือนกัน เป็นรูป
สี่เหลี่ยม มีรูปข้างขึ้นอยู่บนหลังตรานั้น (เรียกกันว่าตรา
ข้างขึ้น) ตายตราเป็นตัวอักษรขอมอ่านว่า “ กรุงเทพมหานคร
อมรัตนโกสินทร มหินทร์ายุชฌิยา บรมราชธานี ” (ดูรูป
ที่ ๑๘ และ ๑๙) ในพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร รัตน-
โกสินทรศก ๑๒๒ กล่าวว่าพระราชลัญจกรนามกรุงเป็นตรา
ประจำชาติ สร้างในรัชกาลที่ ๔ มีสององค์ ใหญ่ ๑ เล็ก ๑
สำหรับประจำวิสุคามสีมา และใบสำคัญเบี่ยงหวัดพระราช
วงศานวงศ์ซึ่งทรงผนวช และใบอนุญาตทูลลาบวช ในพระราช
บัญญัติที่กล่าวนี้ มาตรา ๖ กำหนดให้ใช้พระราชลัญจกร
องค์ใหญ่สำหรับประทับใบถวายเสนาสนะและใบพระราชทาน
พระบรมราชานุญาตข้าราชการกราบถวายบังคมลาบวช ในหว่าง

กีดกลางองค์เดียว ในพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร รัตนโกสินทรศก ๑๓๐ มาตรา ๗ กำหนดการใช้ประทับพระราชลัญจกรนามกรุง คงตามเดิมตั้งข้างต้นอยู่ (พระราชลัญจกรนามกรุงองค์ใหญ่อยู่ที่กรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ส่วนองค์น้อยอยู่ในราชพิพิธภัณฑ์ เลิกใช้แล้ว)

๔. พระราชลัญจกรจักรรถ

พระราชลัญจกรองค์นี้ (ดูรูปที่ ๒๐) มีข้อความอยู่ในคำปรารภตอนท้ายแห่งพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร รัตนโกสินทรศก ๑๒๒ ว่า “และโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชลัญจกรจักรรถ ซึ่งเป็นพระราชลัญจกรสำหรับพระเจ้าแผ่นดินโบราณ สำหรับประจำเรือนเลขอังก์หนึ่ง ด้วยเหตุว่าจะมิให้ซ้ำกับพระราชลัญจกรอุณาโลมที่ได้มีในองค์อื่นแล้ว สำหรับที่จะได้เป็นพระราชลัญจกรประทับ ในราชการทั้งปวงสืบไป” พระราชลัญจกรจักรรถที่กล่าวนี้ สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงเขียนทุกเกล้าฯ ถวาย (พระตราองค์น้อยอยู่ที่กรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี) ในพระราชบัญญัติพระราชลัญจกรรัตนโกสินทรศก ๑๒๒ มาตรา ๗ และพระราชบัญญัติพระราชลัญจกรรัตนโกสินทรศก ๑๓๐ มาตรา ๘ กำหนดให้ใช้พระราชลัญจกรจักรรถ สำหรับประทับเรือนเลขในหนังสือซึ่งประทับตราพระราชลัญจกรมหาโองการและพระบรมราชโองการ

๕. พระราชลัญจกรอุณาโลมในกลีบบัว

ในพระราชบัญญัติพระราชลัญจกร รัตนโกสินทรศก ๑๒๒
 มาตรา ๘ และฉบับรัตนโกสินทรศก ๑๓๐ มาตรา ๘ กำหนด
 ใช้พระราชลัญจกร^๕ เป็นตราสำหรับประทับเรือนเลขใน
 หนังสือซึ่งไม่ได้ประทับพระราชลัญจกรมหาโองการและพระ
 บรมราชโองการ พระราชลัญจกร^๕ มีปรากฏในประกาศ
 ว่าด้วยพระราชทานสัญญาบัตร (ดูขุมนุมพระบรมราชาธิบาย
 ในรัชกาลที่ ๔) ว่า พระราชลัญจกรอุณาโลมน้อย (ซึ่งคง
 หมายถึงพระราชลัญจกรองค์^๕) ใช้ประทับจำนวนศักดิ์นา และ
 ในพระราชบัญญัติพระราชลัญจกรฉบับรัตนโกสินทรศก ๑๓๐
 ก่อร่างไว้ว่า พระราชลัญจกร^๕ได้สร้างขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ ๔
 องค์หนึ่ง และในรัชกาลที่ ๕ องค์หนึ่ง แม้พระราชลัญจกร^๕
 นี้กำหนดให้ใช้อยู่ในพระราชบัญญัติพระราชลัญจกรที่กล่าวมา
 ข้างต้นก็ดี แต่ไม่ปรากฏว่าทางกรมเลขาธิการคณะรัฐมนตรี
 มีตรา^๕ไว้ คงมีอยู่แต่ในราชพิพิธภัณฑ^๕ที่ ๔ องค์ ซึ่งเลิกใช้แล้ว
 ทางที่อาจเลิกใช้แล้วแต่เมื่อคราวสร้างพระราชลัญจกรจักรรถ
 ก^๕ได้ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงเห็นว่า ที่
 รัชกาลที่ ๕ ทรงสร้างพระราชลัญจกรจักรรถ^๕ขึ้นใหม่ ด้วยไม่
 โปรดตราที่ใช้^๕อยู่เก่า เพราะมีหนังสือ^๕จันว่า อัง อยู่ได้
 อุณาโลมภายในดอกบัว (ดูรูปที่ ๒๑) เห็นจะเป็นตราอุณาโลม
 ที่กล่าวมาข้างต้น^๕

ตราประจำตัวประจำตำแหน่ง

ตราประจำตัวประจำตำแหน่ง แต่เดิมมีประเพณีพระราชทานพระราชลัญจกรไปเป็นเกียรติยศ พระราชลัญจกรที่พระราชทานไปนี้ เคยเป็นพระตราอันเคยใช้ทรงประทับหรือโปรดให้ทำขึ้นใหม่ก็ได้ เมื่อพระราชทานไปแล้วก็ไม่เรียกว่าพระราชลัญจกร จะเรียกจำเพาะแต่ที่ใช้ทรงประทับเท่านั้น ผู้ที่ได้รับตราพระราชทาน ถ้าเป็นตราประจำตัวเมื่อไม่มีตัวแล้วก็ส่งคืน ถ้าเป็นตราประจำตำแหน่ง เมื่อเลิกตำแหน่งแล้วก็ต้องส่งคืนเช่นเดียวกัน ใครจะเอาไปกุดหรือใช้ต่อไปหาได้ไม่ ต่อมาตราประจำตำแหน่งมักเป็นตราที่สร้างเอง และขอพระบรมราชานุญาตใช้ หาใช่เป็นตราที่โปรดพระราชทานเหมือนแต่ก่อนไม่

อนึ่ง เมื่อครั้งยังมีพระราชประเพณีทรงตั้งฐานันดรยศเจ้านายและข้าราชการ ก่อนมีสุพรรณบัฏ หรือัญญบัฏ และสัญญาบัตร ได้ทราบว่าจะให้หมายส่งตั้งให้ใครเป็นอะไร จึงทำให้เข้าใจว่าการตั้งเสนาบดี ย่อมสำเร็จด้วยพระราชทานพระราชลัญจกรเป็นตราตำแหน่ง เป็นอันเสนาบดีได้รับพระราชทานอำนาจเต็มตามหน้าที่อันมีในกฎพระธรรมนูญ การที่เสนาบดีบังคับบัญชากิจการการก็สิทธิ์ขาดด้วยท้องตราตำแหน่ง กระแสพระบรมราชโองการเป็นสำคัญสืบมาดังนี้ ครั้นมาในสมัย

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ มีพระราชประเพณี ทรงตั้งข้าราชการด้วยพระราชทินนาม อันจารึกในสุพรรณบัฏ หิรัญญบัฏ และสัญญาบัตร เป็นสำคัญแล้ว ส่วนพระราช- ลัญจกรสำหรับตำแหน่งเสนาบดีนั้น ก็รับมอบกันเสียเอง หาได้พระราชทานพร้อมกับราชทินนามทุกคราวไม่ เพราะเหตุ ที่ไปรับมอบตราตำแหน่งกันเอาเอง ด้วยตัวเสนาบดีตาย ไม่มี ใครจะถวายตราตำแหน่งกัน เสมียนตราอันมีตำแหน่งได้รักษา ตราก็เผาไม่ได้ ความเป็นไปบังคับให้ต้องเป็นเช่นนั้น มาใน รัชกาลที่ ๖ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชกฤษฎิ- ฎีกาไว้ว่า ถ้าเสนาบดีผู้ใดต้องออกจากตำแหน่งกระทรวง ใด ๆ ด้วยการย้ายกระทรวงก็ดี หรือด้วยเหตุอย่างอื่นก็ดี ให้ เสนาบดีผู้นั้นนำตราตำแหน่งของตนขนทูลเกล้าฯ ถวาย เพื่อ จะได้พระราชทานแก่ผู้รับตำแหน่งใหม่ต่อไป ถ้าเสนาบดีผู้ จะต้องออกจากกระทรวงนั้น ป่วยหนักหรือถึงแก่กรรมภาพ หรือด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งจะนำดวงตรามาทูลเกล้าฯ ถวายมิได้ไซ้ ให้เป็นหน้าที่เสนาบดีมุรธาธร เรียกและนำตรา ตำแหน่งนั้นขนทูลเกล้าฯ ถวาย (พระราชกฤษฎีกาว่าด้วย ตำแหน่งเสนาบดี พ.ศ. ๒๔๕๗)

ตราเครื่องหมายประจำกระทรวง

ตราเครื่องหมายประจำกระทรวงต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ใน
เวลานี้ คือ

สำนักนายกรัฐมนตรี

ตราคชสีห์ ราชสีห์รักษา

รัฐธรรมนูญ

กระทรวงมหาดไทย

ตราราชสีห์

กระทรวงกลาโหม

ตราคชสีห์

X กระทรวงการคลัง

ตราพระสุริยมณฑล

กระทรวงการต่างประเทศ

ตราบัวแก้ว

กระทรวงเกษตรธิการ

ตราพระพิรุณทรงนาค

กระทรวงยุติธรรม

ตราพระศุลยพาห

กระทรวงพาณิชย์

ตราพระวิศุกรรม

กระทรวงคมนาคม

ตราพระรามทรงรถ

กระทรวงการอุตสาหกรรม

ตรานารายณ์เกษียรสมุทร

กระทรวงการสาธารณสุข

ตราคบเพลิงมปักและม

งพั้นคบเพลิง

บรรดาตราที่กล่าวมานี้ เป็นตราเดิมที่รับพระราชทาน
ตามทักกล่าวมาข้างต้นนี้คิด เป็นตราที่สร้างขึ้นใหม่ก็คิด เมื่อ
เปลี่ยนแปลงการปกครองตามระบอบรัฐธรรมนูญ ตราดำแหน่ง
เสนาบดีเหล่านี้ ไม่ปรากฏว่าใช้ประทับอีกต่อไป นอกจากใช้
เป็นตราเครื่องหมายประจำกระทรวง แต่เดิมมาบรรดาตรา
ประจำตำแหน่ง มีระบุไว้ในลักษณะพระธรรมนูญใช้ตราใน
พระราชกฤษฎีกาเดิม ว่าฉะเพาะตราเสนาบดีหรือรัฐมนตรีใน
เวลานี้ ก็มีตราพระราชสีห์ประจำตำแหน่งสมุหนายก ตรา
พระคชสีห์ประจำตำแหน่งสมุหพระกลาโหม ถัดมาก็มีตรา
ตำแหน่งเสนาบดีจตุสดมภ์ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรา-
นวงศ์วงศ์ทรงสนับนึ้นฐานว่า

“ตราพระราชสีห์เห็นจะมีก่อนอนหมด เพราะว่าเดิม
 เสนาบดีคงมีตำแหน่งเดียว เป็นผู้รองพระเจ้าแผ่นดินในทั่ว
 ราชการต่าง ๆ แต่การรบคงมากกว่าอย่างอื่น ตามตำแหน่งที่
 เรียกเสนาบดี ก็หมายความว่า เป็นใหญ่ในเสนา (คือทหาร)
 ให้ใช้ตราพระราชสีห์เป็นการยกย่องว่าเป็นผู้กล้าหาญ ตามคำที่ใช้
 เรียกคนกล้าว่า นรสีห์ ภายหลังการมาทชน คนเดียวบังคับ
 ไม่ไหว จึงตั้งเต็มอีกตำแหน่งหนึ่ง แบ่งกันบังคับการ คน
 หนึ่งให้บังคับพลทหารที่ประจำการสงคราม อีกคนหนึ่งให้
 บังคับพลเรือน คือพลที่อยู่เรือนไม่ไปสงคราม ตำแหน่งที่ตั้ง
 ขึ้นใหม่นั้น จะให้ใช้ตราอะไรเป็นคู่กัน ก็เลือกได้คชสีห์ แต่
 ที่จริงกลาดไปหน่อย คำว่าคชสีห์เห็นจะเป็นคำยกย่องข้างตัว
 กล่าวดูเหมือนราชสีห์ ได้มาจากคำว่านรสีห์นั่นเอง ที่หลังนี้
 ท่านทั้งสองนี้ไม่ไหวเข้า จึงเกิดตั้งเสนาบดีขึ้นอีก ๔ ตำแหน่ง
 ที่เรียกว่าจตุสดมภ์ สำหรับช่วยบังคับการงาน ท่านทั้งสองก่อน
 นั้นจึงเลื่อนเกียรติยศเป็นอัครมหาเสนาบดี แต่จตุสดมภ์นั้น
 น่าจะเป็นอีกวิธีหนึ่งของประเทศหนึ่ง ซึ่งจัดตั้งเสนาบดี ๔
 ตำแหน่ง เราเอาอย่างมาแล้วก็ไม่ถึง จึงตกลงเป็นแย่ง
 กันทำ หน้าทักกล่าวกันไปจนในที่หลังเลอะเลือนไปหมด
 ข้าพระพุทธเจ้าอยากจะกะหน้าที่ให้ใหม่ เสนาบดีเวียง มี
 หน้าทักษาเมืองทั่วพระราชอาณาเขตต์ คือคุมพลทหารรักษา
 บ้านเมือง ได้แก่เสนาบดีกลาโหม เสนาบดีวัง มีหน้าที่
 ตัดสินความทั่วพระราชอาณาเขตต์ เพราะเหตุเดิมเมื่อบ้าน

เมืองยังไม่กว้างใหญ่ มีแต่ความฉุกฉาบ พระเจ้าแผ่นดินทรง
 พระราชวินิจฉัยด้วยพระองค์เองในท้องพระโรง ภายหลังบ้าน
 เมืองใหญ่ออกไป ก็ตั้งขุนศาลตุลาการรายไปทำการ แต่คง
 ต้องนำความกราบบังคมทูล เสนาบดีจึงเป็นผู้รับสั่งจึงได้เป็น
 ใหญ่ในการพิพากษาคดี ซอชิงปรากฏอยู่ว่าเจ้าพระยาธรรมมา-
 ชิกธนาธิบดี เสนาบดีคลัง มีหน้าที่สำหรับเก็บส่วยจ่ายของ
 เสนาบดีนา มีหน้าที่สำหรับปกครองให้ราษฎรทำกิน คลังและ
 นา ทั้งสองตำแหน่งนี้รวมกันได้แก่เสนาบดีมหาศไทย ตรา
 ของท่านทั้งสองนี้อยู่ข้างจะยุ่ง คิดแปลไม่ใคร่ออก ตรา
 เสนาบดีจึงเป็นเทพยดาทรงพระนนทิกการ (ดูรูปที่ ๒๒) นี้เห็น
 จะพอแปลได้ ในหนังสือนารายณ์สิบปางข้างไทย ว่าพระ-
 นารายณ์จะฆ่ากรุงพาน พระอิศวรขอไว้ เอาไปเป็นนนทรผู้
 ประดุจไกรลาส ในดิถีนั้นนารีเทวดาอินคที่ฝรั่งตีพิมพ์ ว่านนทร
 นันคือโคที่พระอิศวรทรง อีกนัยหนึ่งว่าเป็นอธิบดีกรมวังของ
 พระอิศวร ก็เห็นจะยุติฟังได้ว่าตั้งใจจะใช้ตัวอธิบดีกรมวังของ
 พระเป็นเจ้าเป็นเครื่องหมาย ตราพระยมของเสนาบดีเมือง
 (ดูรูปที่ ๒๓) นันกระไรอยู่ ที่ควรแล้วตราพระยมน่าจะเป็น
 ของเสนาบดีเมือง ก็เพราะชื่อว่า เจ้าพระยายมราช แต่ที่จริง
 ก็ชากับเสนาบดีวัง ชรัมมะก็เป็นชื่อพระยมนั่นเอง เวลาที่ตั้งชื่อ
 เสนาบดีเมืองเป็นเจ้าพระยายมราชนั้น คงเป็นเวลาทีเสนาบดี
 คนนั้นได้ดูแลในการถ้อยความทั้งสิ้น เจ้าพระยาธรรมมาเวลานั้น
 คงจะเหลวไหลไปอย่างไรอย่างหนึ่ง ตราพระยมคงเกิดทีหลัง
 พระนนทิกการ ตราบัวแก้วเสนาบดีคลังนเหลือแปล จะเป็น

ตราดอกบัวทำตามบุญตามกรรมอย่างนั้นหรือประการใด หรือ
จะหมายเป็นกมลასัน ถ้ากระนั้นทำไมไม่ทำพรหมนั่งบน
ดอกบัว นเอาเทวดาหน้าเดียวบรรจุลงในเกสรบัว (ดูรูปที่ ๓๒)
จะเป็นกมลასันไม่ได้ และถ้าเป็นดอกบัวเปล้ากัศ หรือเป็น
กมลასันกัศ จะควรเป็นเครื่องหมายพนักงานคลังได้อย่างไร
ตกลงยังแลไม่เห็นในตราดวงนี้ ส่วนตราเสนาบดกระทรวงนา
มีถึง ๕ ดวง ช่างเกินต้องการจริง สำหรับใช้ไปเอาอะไรต่ออะไร
จำหน่ายออกเปราะ ที่แท้ตราเสนาบดเห็นจะเป็นพระพิรุณ
ทรงนาทที่ใช้อยู่ทุกวันนี้ ด้วยเป็นเทวดาผู้เป็นเจ้านา อัน
ต้องการสำหรับเพาะปลูก ตราอื่นอีก ๔ ดวง มีตราพิทยาธร
ถือดอกจกกลนี้ ตราหนักค้ำค้ำถือไถเป็นต้นนั้น ไม่ใช่เทวดา
ควรเป็นตราเจ้าพนักงาน เมื่อไม่มีตัวแล้ว เสนาบดกวาดเอา
ไปรวมเก็บไว้ ภายหลังก็เลยหลงเป็นตราเสนาบดไปทั้งหมด ก็
อาจจะเป็นได้ (ดูลายของตรา ๕ ดวงนี้ในหนังสือเรื่องประวัติ
กระทรวงเกษตราธิการ)

“เมื่อสังเกตตามแนวเก่า ท่านย่อมใช้ตราเทวราชสำหรับ
พระเจ้าแผ่นดิน ตราเทวดาผู้ทำหน้าที่สำหรับเสนาบด ดูก็เป็น
การสมควร ตราเก่ามีเอาเทวราชมาทำให้เสนาบดอยู่ดวงหนึ่ง
คือตราจักร (ดูรูปที่ ๒๔) คิดด้วยเกล้า ๆ ว่าสำหรับเจ้าพระยา
จักรี ไม่ใช่สำหรับเสนาบดมหาชาติไทย เจ้าพระยาจักรีคนแรก
คงเป็นที่ทรงพระกรุณาไว้วางพระราชหฤทัย ให้ทำการต่าง
พระองค์ถึงประหารชีวิตได้โดยลำพัง จึงตั้งชื่อเป็นนารายณ์
และพระราชทานตราจักรวสุนารายณ์เป็นเครื่องหมาย เป็น

การควรแก้ตำแหน่ง เมื่อเจ้าพระยาจักร์ว่าทสมุหนายกด้วย
 จึงถือตราสองดวงคือจักรกับราชสีห์ ย่อมปรากฏเห็นได้โดย
 ธรรมเนียมที่บังคับการธรรมดา ใช้แต่ตราพระราชสีห์ ถ้าสั่ง
 ประหารชีวิต จึงจะประทับตราจักรด้วย สำแดงคำสั่งเจ้าพระยา
 จักร เพราะอำนาจสมุหนายกประหารชีวิตคนไม่ได้ ตามความ
 เห็นข้าพระพุทธเจ้า รักจะใคร่ให้เก็บตราจักรราชเข้ามารักษาไว้
 ในออฟฟิศหลวงเป็นพระลัญจกร เพราะเป็นตราของปฐมบรม
 กษัตริย์ต้นราชวงศ์นี้ จนได้ใช้ลงในตราแผ่นดินและอะไร ๆ
 เป็นอันมาก (ตรานั้นเกินไป ด้วยไม่รู้หนังสือจักรกับตรี เห็นผิดกัน
 ไม่ได้) ไม่สมควรจะให้ผู้หนึ่งผู้ใดถือต่อไป เวลาจะประหารชีวิต
 คพตามหัวเมือง ให้กระทรวงมหาดไทยนำท้องตรามาประทับ
 พระราชลัญจกรจักรราชที่ออฟฟิศหลวง เป็นอันสำเร็จกัน
 เหมือนดังก่อน ตราเทวราชอกดวงหนึ่งก็คือนารายณ์เกษียร
 สมุท พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ พระราชทานกรมหลวง
 วงศา ฯ ใช้ ไม่ทราบเกล้า ฯ ว่าพระราชทานเมื่อใด แต่ได้เห็นใช้
 ประทับในหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีต่างประเทศ บางที
 จะพระราชทานสำหรับการนั้นเอง ด้วยทรงพระราชดำริเห็น
 เป็นที่ทำการต่างประเทศ ใช้ตราเทวราชควรอยู่ ตราเทวราช
 ซึ่งผู้ใช้มิได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน นี้ก็ได้หรือได้ทราบเกล้า ฯ
 แต่สามดวงเท่านั้น” (ลายพระหัตถ์ถึงวันที่ ๒ มีนาคม ร.ศ.
 ๑๒๕ กราบบังคมทูลพระกรุณาพระบาทสมเด็จพระจุลจอม
 เกล้าเจ้าอยู่หัว)

ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ ทรงจัดระเบียบปกครองใหม่ แบ่ง
 ส่วนใหญ่ของราชการออกเป็นกระทรวง มีเสนาบดีบังคับบัญชา

ตราพระราชสีห์ประจำตำแหน่งสมุหนายกเดิม จึงมาเป็นตรา
ตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ตราพระคชสีห์ประจำ
ตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงกลาโหม ภายหลังเมื่อเปลี่ยนแปลง
การปกครองตามระบอบรัฐธรรมนูญ จึงนำเอาตราพระคชสีห์
และพระราชสีห์นี้ มาประกอบเป็นรูปรักษารัฐธรรมนูญ ใช้
เป็นตราเครื่องหมายตำแหน่งนายกรัฐมนตรี (ดูรูปที่ ๒๕)

ตรากระทรวงมหาดไทย

ตรากระทรวงมหาดไทยคือตราพระราชสีห์ดังกล่าวมาแล้ว
ตราสำหรับกระทรวงมีตราใหญ่ดวง ๑ และตราน้อยดวง* ๑
ต่างกระทรวงมีตรากลางอีกดวง ๑

ตราใหญ่ใช้สำหรับประทับสารตราเจ้าพระยาจักรี ดำเนิน
กระเสพระบรมราชโองการและการใหญ่ ๆ ทั้งปวง อันเกี่ยว
ข้องอ้างถึงกระเสพระบรมราชโองการ

ตรากลางเดิมใช้ประจำพนัก และสำหรับผู้แทนเสนาบดี
ประทับหนังสือถึงหัวเมืองในเวลาเสนาบดีไม่อยู่ ภายหลังไม่
ใช้ประจำพนัก เพราะใช้ตรากระดาศสับัดแทน

ตราน้อยใช้ประทับหนังสือรองเสนาบดีถึงหัวเมืองอัน
ไม่ได้อ้างกระเสพระบรมราชโองการ และสำหรับเสนาบดี
พาติดตัวไปราชการหัวเมือง และใช้ประทับหนังสือราชการ
ทั้งปวง ในเวลาที่ต้องสั่งต้องทำ หรือมีใบบอกเป็นการเฉพาะ
ตัวเสนาบดีนั้น สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

ตรัสเล่าว่า “อันตราน้อยนั้นเสนาบดีกรมมหาดไทยทำตัวอย่าง
ขึ้นใช้ประทับหนังสือส่วนตัว ตราใหญ่ใช้ประทับท้องตรา
ดำเนินกระเสพระบรมราชโองการ ที่หลังใครที่เป็นคนใหญ่
คนโตถึงจะไม่มีหน้าที่ต้องมีหนังสือส่วนตัว ก็ต้องมีตราน้อย”

ตราพระราชสีห์ตามที่ปรากฏลายประทับอยู่ใน “กฎหมาย
ตราสามดวง” ครองรัชกาลที่ ๑ ไม่เหมือนกับตราพระราชสีห์
ที่ใช้อยู่ คงจะเป็นเพราะดวงเดิมใช้จนลายตราสีกคณขึ้นต้อง
แกะรูปใหม่ แต่เห็นจะรูปได้น้อยหนจนต้องทำใหม่ (รูปคือ
แกะร่องระหว่างลายให้ลึกลงไป ลายจะได้เด่นขึ้น พิชรูป
ตราทำอย่างเดียวกับพิชแกะตรา คือมีฤกษ์และพระสงฆ์เจริญ
พระพุทธมนต์ และมีสมโภชตั้งดวงตราในพิธีมณฑล เป็น
ทำนองเดียวกับพิชจารกพระสุพรรณบัฏ จะต่างกับพิชรูปตรา
ไม่มีอาลักษณ์อยู่ด้วยเท่านั้น) ช่างผู้เขียนดวงใหม่จะไม่ได้
เขียนดวงเก่าหรือวางที่จะไม่ได้เห็นดวงเก่าเลยก็เป็นได้ จึง
ได้มีลายไม่เหมือนกัน (พระดำรัสสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา
นริศรานุวัดติวงศ์) ต่อมาเมื่อเปลี่ยนการปกครองตามระบอบ
รัฐธรรมนูญ ตราพระราชสีห์ยังใช้เป็นตรากระทรวง
มหาดไทยอยู่ (ดูรูปที่ ๒๖)

ในลักษณะพระธรรมนูญใช้ตราในพระราชกฤษฎีกาเดิม
นอกจากตราพระราชสีห์สำหรับตำแหน่งเจ้าพระยาจักร์ศรีองค-
รักษ์ สมุหนายกอธิบดีเสนาบดีแล้ว ยังมีตราพระราชสีห์
สำหรับหลวงอำมาตยาธิบดีมหาดไทยฝ่ายเหนือ ตราดวงนี้

จะอยู่ที่ไหนไม่ทราบ แต่ที่ในราชพิพิธภัณฑน์มีตราราชสีห์อยู่
๒ ดวง เป็นรูปราชสีห์แผ่น อาจเป็นตราพระราชสีห์ที่กล่าว
ก็ได้

ตรากระทรวงกลาโหม

ตรากระทรวงกลาโหม คือตราพระคชสีห์ (ดูรูปที่ ๒๗)
ในพระธรรมนูญใช้ตรากล่าวไว้ว่า เป็นตราเจ้าพระยามหา-
เสนาบดี ฯ สมุหพระกลาโหม ตราที่ยังสืบมาจนปัจจุบัน มีทั้ง
ตราใหม่ตรากลางและตราน้อย ในราชพิพิธภัณฑน์มีตราพระ-
คชสีห์อยู่ชุดหนึ่งครบทั้ง ๓ ดวง ลวดลายคล้ายคลึงกับชุด
ที่เก็บรักษาไว้ที่กระทรวงกลาโหมซึ่งคงทำขึ้นใหม่ สมเด็จ
เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ตรัสว่า “ขาดตรา ‘คชสีห์
เดินดง’ อันเป็นรูปคชสีห์เดินบุกอยู่ในหมุ่ไม้ไม้ไผ่กนก เป็น
ตราประจำตัวเสนาบดีกรมพระกลาโหม อย่างตราพระราชสีห์
น้อยของเสนาบดีมหาดไทย” นอกนยังมีตราพระคชสีห์ฝ่าย
เหนือ ซึ่งในพระธรรมนูญใช้ตราว่าเป็นตราหลวงธรรมไตรโลก
เสนาบดีศรีสมุหพระกลาโหม ตราดวงนี้จะอยู่ที่ไหนไม่ทราบ

ตรากระทรวงการคลัง

ในพระธรรมนูญใช้ตรากล่าวว่า “ตราเจ้าพระยาศรีธรรม-
ราชาโกษาธิบดี ใช้ตราบัวแก้ว” ซึ่งบัดนี้เป็นตรากระทรวงการ
ต่างประเทศ แต่ก่อนนั้นการคลังและการต่างประเทศอยู่ร่วมกัน

ในรัชกาลที่ ๕ จัดระเบียบการปกครอง แยกหน้าที่ทั้งสองนี้ออกเป็นคนละส่วน คือตั้งเป็นกระทรวงการต่างประเทศถือตราบัวแก้ว และกระทรวงพระคลังมหาสมบัติถือตราพระสุริยมณฑล (ดูรูปที่ ๒๘ และ ๒๙) ตราพระสุริยมณฑลนี้ ทรงพระกรุณาโปรดให้ใช้เป็นตราตำแหน่งเสนาบดีพระคลังมหาสมบัติเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ แต่กระทรวงพระคลังมหาสมบัติแยกเป็นกระทรวงอื่น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๘ เป็นระยะเวลาห่างกันถึง ๑๗ ปีระหว่างระยะเวลาที่กล่าวนี้ จะใช้ตราอะไรประจำตำแหน่ง ยังไม่ได้ความชัด ตราดวงนี้เคยพระราชทานเป็นตราประจำตัวแก่สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ภายหลังพระราชทานให้เป็นตราประจำกระทรวงพระคลัง ฯ แล้วต่อมาเป็นตราประจำกระทรวงการคลัง ตราพระสุริยมณฑลจะเป็นพระราชลัญจกรอันได้เคยทรงประทับหรือโปรดให้ทำขึ้นใหม่พระราชทานสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์หรืออย่างไรไม่ทราบ ส่วนตราอันมีลายผิดกว่าดวงใหญ่

ตราบัณฑุกษัตริย์

ในพระธรรมนูญใช้ตราว่า ตราบัณฑุกษัตริย์ เป็นตราของพระยาราชภักดี ฯ เจ้ากรมพระจำนวน ซึ่งมีหน้าที่เกี่ยวกับภาษีอากร (ตราดวงนี้ได้แต่ลายตราในท้องตราเก่า [ดูรูปที่ ๓๐] ตัวตราจะเก็บรักษาไว้ที่ใด เห็นจะสูญหายเสียนานแล้ว) ต่อมาเมื่อโปรดให้ตั้งกระทรวงพระคลัง ฯ และใช้ตราพระสุริยมณฑลแล้ว ตราบัณฑุกษัตริย์ก็เลิกใช้ แต่นำ

เอามาใช้เป็นเครื่องหมายกระทรวงการคลัง แต่รูปนกวาญุกัษย์
ที่เขียนใหม่ไม่เหมือนนกวาญุกัษย์ในตราตำแหน่งพระยาราช-
ภักดี ๆ (ดูรูปที่ ๓๑) เรื่องนกวาญุกัษย์ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรม-
พระยานริศรานุวัดติวงศ์ ตรัสอธิบายไว้ดังนี้

นกวาญุกัษย์ ถ้าแปลตามคำกว่านกกินลม ข้อยากใน
นกนั้นเกิดขึ้นในที่ประชุมเสนาบดี สั่งให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรม
พระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงเขียนผูกตรากระทรวงต่างๆ เป็น
ลายข้อมือเสื้อเครื่องแบบ หากเป็นกระทรวงเก่าซึ่งมีตราประจำ
กระทรวงอยู่แล้ว จะเอามาใช้ได้ก็ให้ใช้ตราเก่า ที่เป็นกระทรวง
ใหม่ไม่มีตรามาแต่เดิม จึงคิดผูกขึ้นใหม่ โดยคำสั่งอย่างนี้
กระทรวงใดก็ไม่อยากเท่ากระทรวงคลัง ซึ่งเดิมพระยาราชภักดี ๆ
ทำการในหน้าที่เสนาบดีกระทรวงพระคลังถือตรานกวาญุกัษย์
รูปนกวาญุกัษย์ในตรานั้นก็เป็นนกแบบสัตว์หิมพานต์เหมือน
กับนกอินทรีฉะนั้น ไม่ทรงเชื่อว่าถูก จึงได้ทรงรำลึกต่อไป
ก็ทรงรำลึกได้ว่ามี ณ ที่แห่งใดแห่งหนึ่ง ซึ่งมีความว่า ทรง
พระมาลาปีกขนนกวาญุกัษย์ ก็ทรงค้นหา ก็พบในหมายเหตุ
หนังสือพระราชวิจารณ์จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวง
นรินทรเทวี เมื่อมีคำปรากฏอยู่เช่นนั้น นกวาญุกัษย์ก็คือ
นกการเวก เพราะพระมาลาทุกชนิดที่ปีกขนนก ย่อมใช้ขน
นกการเวกอย่างเดียวกันเป็นปกติ เมื่อทรงพระดำริปรับนก
วาญุกัษย์กับนกการเวกเข้ากัน ก็เห็นลงกันได้ โดยที่ทางเรา
พูดกันว่านกการเวกนั้น มีปกติอยู่ในเมฆบนฟ้า กินลมเป็น

ภักษาหาร ตามที่ว่าพิสดารเช่นนั้นก็เพราะนกชนิดนั้นในเมืองเราไม่มี และที่ว่ากินลมก็เพราะในเมฆไม่มีอะไรนอกจากลม จึงให้กินลมเป็นอาหาร แต่เมื่อปรกติของมันอยู่ในเมฆแล้ว ก็โดนเล่นมนุษย์จึงได้ของมันมาปักหมวก เชื่อว่าเพราะเหตุที่น่าสงสัยเช่นนั้นเอง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงตรัสส่งไปต่างประเทศที่ส่งขนนกชนิดนั้นเข้ามา ให้ส่งตัวนกมาถวาย จึงได้ตัวจริง เป็นนกยัดไส้มีขนดีบริบูรณ์เข้ามา ก็เป็นนกที่เรียกตามภาษาอังกฤษว่า Paradise bird ซึ่งที่เรียกเป็นภาษาอังกฤษเช่นนี้ นึกว่าแปลมาจากภาษาแขก ความที่ว่าเป็นนกฟ้า เราคงได้ฟังแขกเขาว่า จึงละเมอตามไปเมื่อได้นกยัดไส้เข้ามาแล้ว จึงทรงจัดเอาขนเกาะคอน มีด้ามให้เด็กถือนำพระยานมาศในงานสมเด็จเจ้าฟ้าโสภณรัตน์ ตามที่ใ้พระยานมาศเป็นนกอยู่ในแผ่นดิน ไม่ใช่ขนอยู่ในฟ้าเช่นนั้น ใครจะเชื่อกันหรือไม่ก็หาทราบไม่ แม้ราชสีห์เมื่อได้ตัวจริงมาบอกใคร ว่านั่นแหละราชสีห์ ก็ไม่มีใครเชื่อ ด้วยไม่เหมือนนกที่เรานับเขียนกัน ตามที่เรานับเขียนกันนั้น ขาดสิ่งสำคัญที่ไม่มีสร้อยคอ อันจะฟังสมชื่อว่า “ไกรสร” หรือ “ไกรสรสีห์ ไกรสรราชสีห์”

เรื่องตรานกถวายภักษักระทรวงการคลังมีต้นเหตุตั้งแต่มานต่อนานเมื่อสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ได้ทอดพระเนตรลายตราเก่าปักขาวายภักษัของพระยาราชนิกิต์แล้ว ตรัสว่า “เห็นรูปนกถวายภักษัในตราของพระยาราชนิกิต์ ซึ่งคิดมาไว้ก็นึกเสียใจ ว่าถ้าทำรูปเป็นอย่างเก่า แต่ทำขนเป็นอย่างใหม่ก็จะดีกว่านั้น ตามที่ทำไว้เป็นธรรมดาตามากเกินไป”

ตรากระทรวงการต่างประเทศ

ตรากระทรวงการต่างประเทศ คือ ตราบัวแก้ว (ดูรูปที่ ๓๒) ซึ่งเดิมเป็นตราประจำตำแหน่งเจ้าพระยาพระคลังที่โกษาธิบดี ครั้นเมื่อจัดตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๗ แล้วยกกรมพระคลังมหาสมบัติขึ้นเป็นกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ แยกออกจากกระทรวงการต่างประเทศ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๘ ตราบัวแก้วจึงตกไปเป็นตราประจำตำแหน่งเสนาบดีและรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศโดยลำดับมาจนบัดนี้ มีตราใหญ่ ๑ และตราน้อย ๑

นอกจากตราบัวแก้ว ยังมีตราบัวบานประจำตำแหน่งปลัดทูลฉลอง ตราบัวแย้มประจำตำแหน่งสมุหบัญชี ตราบัวผันเป็นตราประจำครั้ง และตราบัวแก้วเป็นกระดาศสี่ลายคูน สำหรับปิดผนึก ตราเหล่านี้เลิกใช้แล้วนอกจากตราบัวแก้วคูน มีชนเมื่อครั้งเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) เป็นเสนาบดีในกระทรวงเมื่อครั้งยังเป็นกรมต่างประเทศ

ตรากระทรวงเกษตราธิการ

ตราประจำกระทรวงเกษตราธิการ คือตราพระพิรุณทรงนาค (ดูรูปที่ ๓๓) ในพระชนมมัญญใช้ตราว่า ตราเจ้าพระยาพลเทพเสนาบดีศรีชั้นพรัดนเกษตราธิการ ใช้ ๕ ดวง คือ

๑. ตราพิทยาธรถือดอกจกกลน
๒. ตราพระไพศพรราชทรงเครื่องยืนบนแท่น
๓. ตราพระพิรุณเข็นาค
๔. ตราเทพยดาทรงเครื่องยืนบนแท่นถือเส้นเชือก
๕. ตราฉัตรนงคัล เป็นรูปพราหมณ์ทรงเครื่อง
แบกไถ
๖. ตราเทพยดาทรงเครื่องถือไม้กะตักยืนบนแท่น
๗. ตราเทพยดาทรงเครื่องนั่งในบุษบกหลังหงส์
๘. ตราพระกาฬทรงเครื่องเข็นครา
๙. ตราดอกจกกลน

ตราเหล่านี้ใช้ในลักษณะอย่างไร แจงอยู่ในพระกรรมนุญใช้
 ตราฉัตรแล้ว ในรายการสมโภชพระราชลัญจกรและตรา
 ตำแหน่งเรียกชื่อรวมตราทั้ง ๙ ดวงว่า “ นพมูรธา ” เหตุไร
 เจ้าพระยาพลเทพ ฯ ที่เกษตราธิการถือตราถึง ๙ ดวง สมเด็จพระ
 เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงสันนิษฐานไว้ ตั้งแจจ
 อยู่ข้างต้นนั้นแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ตรัสไว้ในลายพระราชหัตถเลขา ลงวันที่ ๕ กันยายน ร.ศ. ๑๐๘
 ว่า “ ในชั้นหลังๆ นี้ ถึงว่ามีตรามากก็เป็นเต็มไว้ตามแบบ
 โบราณ ได้ตกลงกำหนดแต่ครั้งเจ้าพระยารัตนาธิเบศรเป็น
 เสนาบดี ใช้ตราพระพิรุณเป็นตราใหญ่ ตราพิทยาธรเป็นตรา
 น้อย เห็นว่าควรจะคงอยู่ตามนั้น ตราอีก ๗ ดวง ควรจะรักษา
 ไว้สำหรับกระทรวง จะได้ลงแบบธรรมเนียมเป็นนิตานเก่า ”

ต่อมาเมื่อ ร.ศ. ๑๑๑ ปราบฎในรายงานกราบบังคมทูลของ
ออฟฟิศไปรเวตสิเกอร์ตารีหลวง ลงวันที่ ๒๘ พฤษภาคม
๒๕ ร.ศ. ๑๑๑ ว่า “กระทรวงนายกเล็กใช้ตรา ๕ ดวง ใช้ตรา
พลเทพทรงไถเป็นตราใหญ่ พระพิรุณทรงนาคเป็นตราน้อย”

ตรา ๕ ดวงของกระทรวงเกษตราธิการคงรักษาอยู่ที่ใน
นั้นจนบัดนี้ ส่วนตราพลเทพทรงไถเคยเห็นดวงตราตัวจริง
เข้าใจว่าจะยังอยู่ในกระทรวงนั้น

ตรากระทรวงศึกษาธิการ

ตรากระทรวงศึกษาธิการคือตราเสมาธรรมจักร (ดูรูป
ที่ ๓๓) แต่เดิมเมื่อกระทรวงศึกษาธิการยังเป็นกระทรวงธรรม-
การอยู่ พระราชทานตราบุษบกตามประทีป (ดูรูปที่ ๓๔) ซึ่ง
เป็นพระราชลัญจกรเก่า เป็นตราตำแหน่งเสนาบดีกระทรวง
ธรรมการ ตราดวงนี้เดิมเป็นตราประจำตำแหน่งหรือประจำ
พระองค์ กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส แต่สมเด็จพระเจ้าฟ้า
กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงเห็นว่า ตายตราที่ประทับ
และจดชื่อว่าบุษบกตามประทีป เห็นมีแต่ตะเกียงอยู่ในบุษบก
ไม่มีดวงประทีป ทรงเกรงว่าจะไม่ใช่ตราบุษบกตามประทีป
สำหรับกรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส ตราบุษบกตามประทีป
เวลาน้อยุ่ที่ราชพิพิธภัณฑ์ และได้เคยผูกลายขึ้นใหม่ตามเค้า
เดิม ใช้เป็นตราประจำสภาวัฒนธรรมแห่งชาติ

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖ โปรดให้เลื่อนตราบุษบกตาม
 ประทีปไปเป็นตราตำแหน่งอธิบดีกรมศึกษาธิการ จึงพระราช-
 ทานตราพระเพลิงทรงระมาด (ดูรูปที่ ๓๕) ซึ่งเป็นตราเก่า ให้
 เป็นตราตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ใช้ดำเนินกระเส
 พระบรมราชโองการไปในที่ต่าง ๆ คู่กับตราเสมาธรรมจักร ซึ่ง
 ใช้ดำเนินกระเสพระบรมราชโองการที่มีถึงพระสงฆ์ (ตราพระ
 เเพลิงทรงระมาดบัดนี้อยู่ที่ราชพิพิธภัณฑ์)

ถึงรัชกาลที่ ๖ โปรดให้ยกเลิกตราพระเพลิงทรงระมาด
 แล้วให้สร้างตราเสมาธรรมจักร เหตุที่ทรงเปลี่ยน โดยที่ทรง
 พระราชดำริว่า นามเสนาบดีกระทรวงธรรมการก็ได้ทรงพระ
 กรุณาโปรดเกล้า ๆ ตั้งขึ้นไว้ตามนามในตำแหน่งเดิมแล้ว (คือ
 เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ซึ่งในพระธรรมนูญใช้ตรา
 กล่าวว่าเป็นตราเสมาธรรมจักร) แต่ตราเก่าเป็นรูปจักราวุธ
 อยู่ในบุษบก แล้วมีใบเสมาขนานอยู่สองข้าง (ดูรูปที่ ๓๖)
 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ชอบพระราชหฤทัย
 จึงโปรดให้ทำตราเสมาธรรมจักรขึ้นใหม่ ตราเสมาธรรมจักร
 ที่โปรดให้สร้างขึ้นใหม่ รูปกลม มีลายเสมาดั้งบนฐาน มีรูป
 พระธรรมจักรคือล้อรถอยู่กลางใบเสมา มีอักษรขอม พุ. ส.
 นิ. ม. หัวใจพระอริยสัจจอยู่ที่ขอบเบื้องบนเสมา (ประกาศตรา
 ตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงวังและเสนาบดีกระทรวงธรรมการ
 พ.ศ. ๒๔๕๖)

ตรากระทรวงคมนาคม

ตรากระทรวงคมนาคม คือตราพระรามทรงรถ (ดูรูปที่ ๓๘) ตราดวงนี้เดิมเป็นตราใหญ่ของกระทรวงโยธาธิการ เดิมกระทรวงนี้ใช้ตราพระอินทร์ทรงช้าง แต่มีขนาดโตไป จึงโปรดให้เปลี่ยนเป็นตราพระรามทรงรถ ให้เข้าเรื่องตรวจถนนหรือสร้างเมือง ครั้นเลิกกระทรวงโยธาธิการมารวมกันกับราชการส่วนอื่น ตั้งเป็นกระทรวงพาณิชย์และคมนาคมขึ้นในรัชกาลที่ ๖ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ ตราดวงนี้จึงตกมาเป็นตราตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงพาณิชย์และคมนาคม ครั้นเมื่อปรับปรุงกระทรวงขึ้นใหม่ เปลี่ยนชื่อเป็นกระทรวงเศรษฐกิจการ ตราพระรามทรงรถยังใช้เป็นตราตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงเศรษฐกิจการภายหลังเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๔ ยุบกระทรวงเศรษฐกิจการแยกเป็นกระทรวงพาณิชย์และกระทรวงคมนาคม ตราพระรามทรงรถจึงตกไปเป็นตราของกระทรวงคมนาคมมาจนบัดนี้ (ตราพระรามทรงรถมีอยู่ที่ราชพิพิธภัณฑสถาน ๑ เห็นจะเป็นตราเดิม เข้าใจว่าจะได้ส่งคืน เมื่อครั้งยุบกระทรวงโยธาธิการ ส่วนดวงที่ใช้อยู่ในเวลานี้จะเป็นสร้างขึ้นใหม่)

ตรากระทรวงพาณิชย์

ตรากระทรวงพาณิชย์คือตราพระวิศุกรรม (ดูรูปที่ ๓๙) ตราดวงนี้เดิมเป็นตราของกระทรวงโยธาธิการ สร้างขึ้น

เมื่อ ร.ศ. ๑๑๗ เป็นรูปเทวดาหัวโล้นถือหางนกยูงยื่นแทนเท้า
เดียว เมื่อยุบกระทรวงเศรษฐการ และตั้งเป็นกระทรวง
พาณิชย์และกระทรวงคมนาคม ครานั้นจึงมาเป็นตราประจำ
กระทรวงพาณิชย์ แต่เขียนลายและสร้างขึ้นใหม่ผิดกับลาย
ในดวงตราเดิม และเรียกว่าตราพระวิศุกรรม

ตรากระทรวงยุติธรรม

ตรากระทรวงยุติธรรมเดิมใช้ตราจันทรมณฑล ซึ่งเป็น
ตราพระราชทานเป็นตราประจำตัวของสมเด็จพระยาบรม-
มหาพิชัยญาติ ภายหลังพระราชทานเป็นตำแหน่งเสนาบดี
กระทรวงยุติธรรม มีทั้งตราใหญ่และตราน้อย ตราใหญ่เดิม
เป็นรูปรถบขบคมมีอุณาโลมอยู่กลาง และมีรูปกระต่ายอยู่ท้าย
รถ (ดูรูปที่ ๔๐) ล่างจึงเรียกเพี้ยนเป็นตราบขบคมอุณาโลม
เข้าใจว่าภายหลังโปรดให้ทำใหม่เพราะอุณาโลมนั้นเกินไป จึง
เอาอุณาโลมในบขบคมออกเสีย ตราน้อยมีลายเป็นพระจันทร์
คันเมฆ (ดูรูปที่ ๔๑) ตราใหญ่และตราน้อยของเดิมอยู่ที่ใน
ราชพิพิธภัณฑ์

มาในรัชกาลที่ ๖ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ เปลี่ยนตราตำแหน่ง
เสนาบดีกระทรวงยุติธรรมเป็นตราพระศุลยพาห ตราใหญ่
เป็นลายรูปพระแสงขรรค์กับรูปศูลหรือตราขู ประดิษฐานอยู่
เหนือพานสองชั้น (ดูรูปที่ ๔๒) ตราน้อยเป็นลายรูปพระแสง
ขรรค์กับรูปศูลเฉยๆ ไม่มีพาน

ตรากระทรวงการอุตสาหกรรม

ตรากระทรวงการอุตสาหกรรมคือตรานารายณ์เกษียรสมุทร (ดูรูปที่ ๔๓) ตราดวงนี้สร้างขึ้นใหม่เมื่อตั้งกระทรวงการอุตสาหกรรม เป็นคนละดวงกับตรานารายณ์เกษียรสมุทรของเดิม ซึ่งเป็นตราประจำตำแหน่งกรมยุทธนาธิการทหารบก

ตรากระทรวงการสาธารณสุข

ตรากระทรวงการสาธารณสุขแปลกกว่าตราของกระทรวงอื่น คือเป็นรูปคอบเพลิงมีปีกและมิกุพันคอบเพลิง (ดูรูปที่ ๔๔) อันเป็นไม้เท้าของเทพเมอร์คิวรีของชาติโรมัน เรียกชื่อว่า Caduceus ใช้เป็นเครื่องหมายแห่งสถานติของฝรั่ง ต่อมาใช้เป็นเครื่องหมายแพทย์หรือพาณิชย์ได้ทั้งสองสถาน ตราดวงนี้เดิมเป็นของกรมสาธารณสุข เมื่อยกกรมสาธารณสุขและกิจการเกี่ยวกับแพทย์ตั้งขึ้นเป็นกระทรวงการสาธารณสุข จึงให้ตรารูปไม้เท้า Caduceus เป็นตรากระทรวง

รูปที่ ๓

พระราชลัญจกรมหาโองการ (องค์กลาง)

รูปที่ ๒

พระราชลัญจกรพระครุฑพ่าห์ (องค์เดิม)

รูปที่ ๓

พระราชลัญจกรพระครุฑพาว์ (องค์กลาง)

รูปที่ ๔

พระราชลัญจกรพระครุฑพาว์

รูปที่ ๕
พระราชลัญจกรวชิรวุธ

รูปที่ ๖
พระราชลัญจกรหงส์พิมาน

รูปที่ ๗

พระราชลัญจกรพรหมทรงหงส์ (องค์ใหญ่)

รูปที่ ๘

พระราชลัญจกรพรหมทรงหงส์ (องค์น้อย)

รูปที่ ๘

พระราชลัญจกรไอยราพต (เก่า) มีรูปพระอินทร์ทรง

รูปที่ ๓๐

พระราชลัญจกรไอยราพต (เก่า) ไม่มีรูปพระอินทร์ทรง

รูปที่ ๑๓

พระราชลัญจกรไอยราพต (องค์ใหญ่)

รูปที่ ๓๒

พระราชลัญจกรไอยราพต (องค์กลาง)

รูปที่ ๓๓

พระราชลัญจกรไอยราพต (องค์น้อย)

รูปที่ ๓๘

พระราชลัญจกรไอยราพต (เก่า)

รูปที่ ๓๕

พระราชลัญจกรไตรสารเสวต

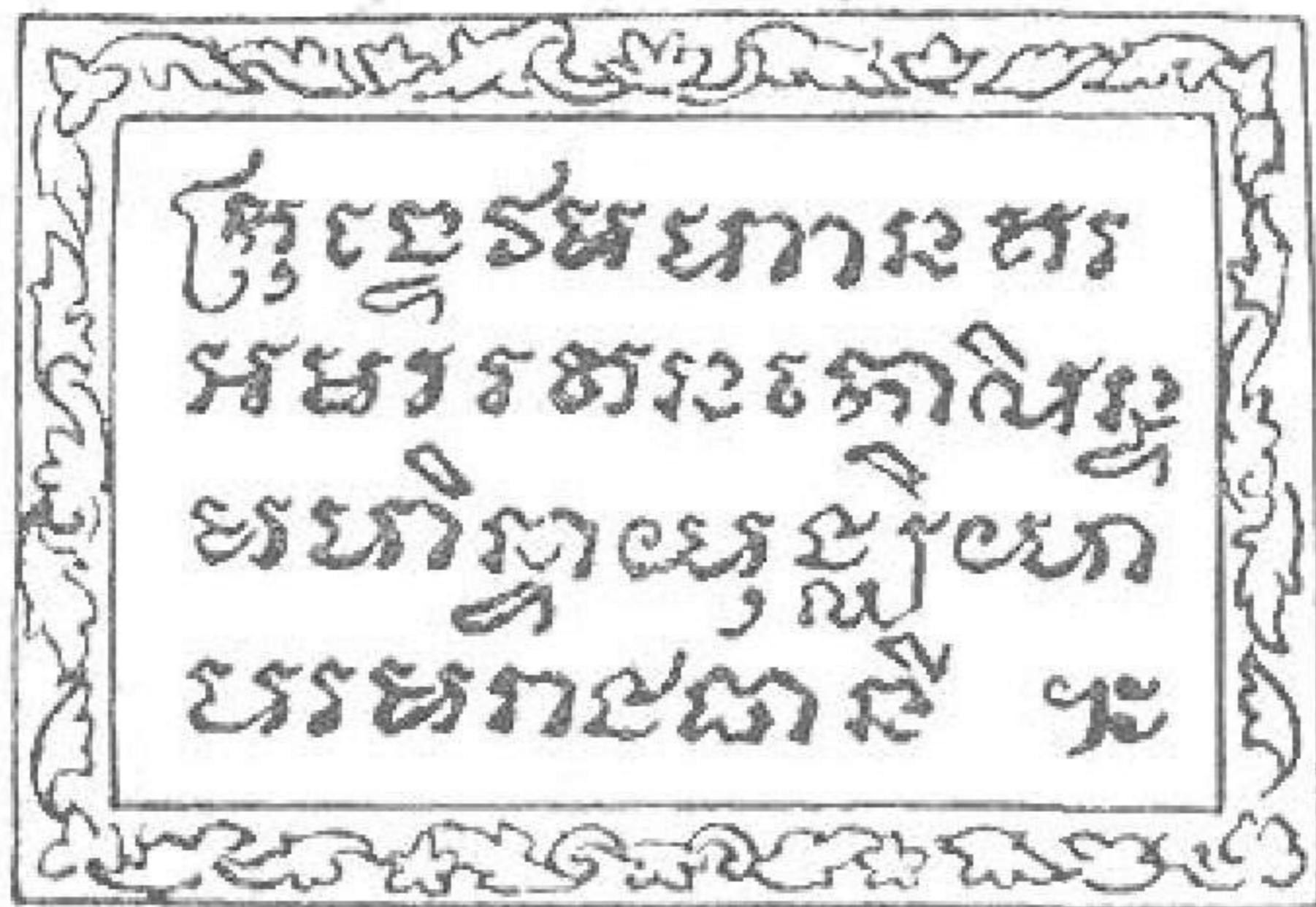
รูปที่ ๑๖

พระราชลัญจกรพระบรมราชโองการ (องค์ใหญ่)

รูปที่ ๑๗

พระราชลัญจกรสยามโลกักราช

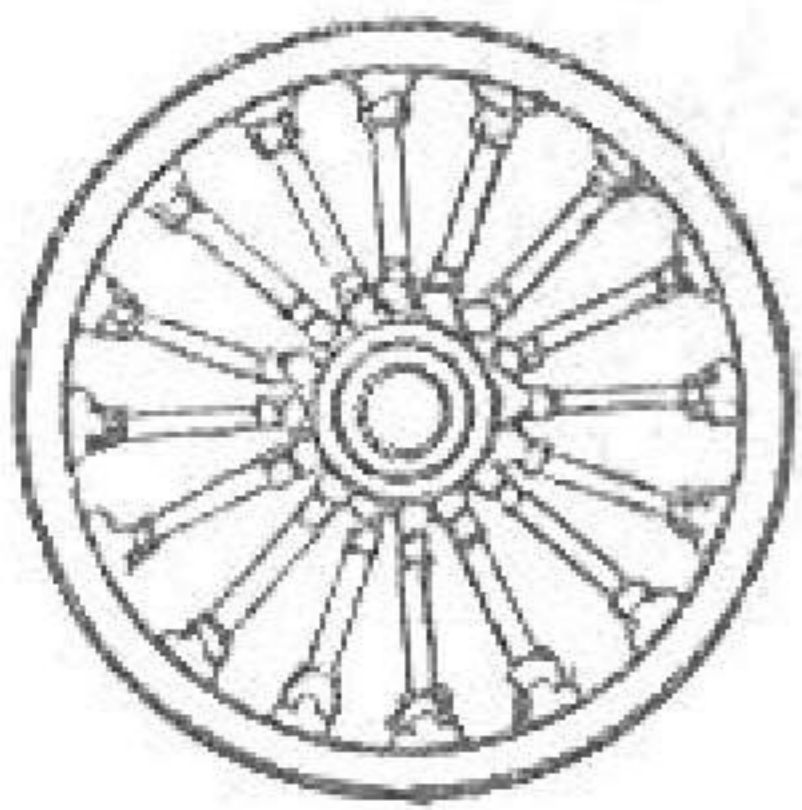
รูปที่ ๓๘

พระราชลัญจกร นามกรุง (องค์ใหญ่)

รูปที่ ๓๙

พระราชลัญจกร นามกรุง (องค์น้อย)

รูปที่ ๔๐

พระราชลัญจกรจักรรถ

รูปที่ ๔๑

พระราชลัญจกรอุณาโลมในกลีบบัว

รูปที่ ๒๒
๒

ตราพระมหาเทพทรงพระนนทิการ

รูปที่ ๒๓
๒

ตราพระยมขันธ์

รูปที่ ๒๔
ตราจักร

รูปที่ ๒๕
ตราราชสีห์คชสีห์รักษารัฐธรรมนุญ

รูปที่ ๒๖

ตราพระราชสีห์

รูปที่ ๒๗

ตราพระคชสีห์

รูปที่ ๒๘

ตราพระสุริยมณฑลใหญ่

รูปที่ ๒๙

ตราพระสุริยมณฑลน้อย

รูปที่ ๓๐

ตราปีกษาวาษุภักษ์ (เก่า)

รูปที่ ๓๑

ตราปีกษาวาษุภักษ์
(ใหม่)

รูปที่ ๓๒
๒
ตราบัวแก้ว

รูปที่ ๓๓
๒
ตราพระพิรุณทรงนาค

รูปที่ ๓๔
๒
ตราบุษบกตามประทับ

รูปที่ ๓๕

ตราพระเพลิงทรงระมาด

รูปที่ ๓๖

ตราเสมาธรรมจักร (เดิม)

รูปที่ ๓๗

ตราเสมาธรรมจักร (ใหม่)

รูปที่ ๓๗

ตราพระรามทรงรถ

รูปที่ ๓๘

ตราพระวิสุกรรม

รูปที่ ๔๐

ตราจันทรมณฑลใหญ่

รูปที่ ๔๑
ตราจันทร์กลมขนาดเล็กน้อย

รูปที่ ๔๒
ตราพระตุลพาห

รูปที่ ๔๓
ตรานารายณ์เกษียรสมุทร

รูปที่ ๔๔
ตราคบเพลิงมปักและม้ง

01289

-3.FEB.1975